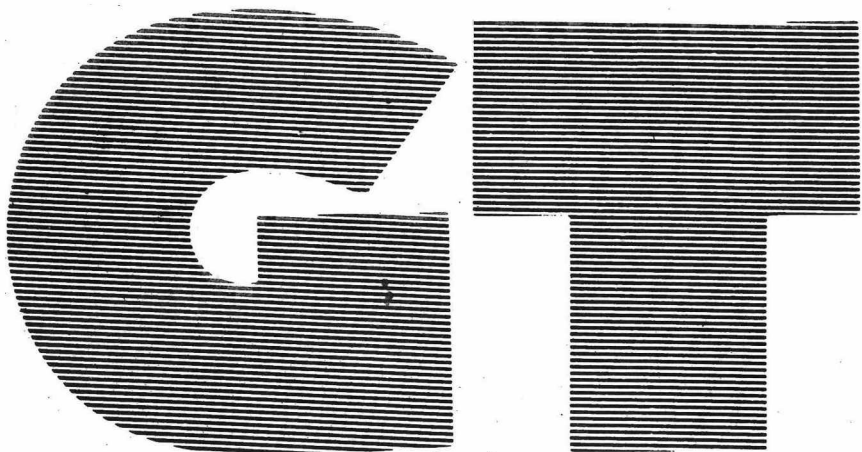

1993/6

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

Dr. Nagy Pongrác: Újkori történelmünk legsúlyosabb gazdasági válságának alapvető okai

Dr. Gazdag László: Ketyeg az adósságbomba!

Dr. Herczeg János: A külföldi érdekeltségű cégek stratégiája és managementje

Dr. Lentner Csab: Agrárjövők dilemmái történelmi utunk tükrében

Dr. Hantó Zsuzsa: A kulákkérdés a pártapparátus és az ÁVH anyagainak tükrében I.

Dr. Hoós János: Egy nemzetközi tudományos konferencia következtetései

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

IV. évfolyam 6. szám, 1993.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet, Dr. Szretykó György

Megjelenik kéthavonta

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával
jelent meg.

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató Intézet
1132. Budapest, Victor Hugo u. 18-22.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

Dr. Nagy Pongrác: Újkori történelmünk legsúlyosabb gazdasági válságának alapvető okai	5
Dr. Gazdag László: Ketyeg az adósságbomba!	23
Dr. Herczeg János: A külföldi érdekeltségű cégek stratégiája és managementje.....	38
Dr. Lentner Csaba: Agrárjövők dilemmái történelmi utunk tükrében	56

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Hantó Zsuzsa: A kulákkérdés a pártapparátus és az ÁVH anyagainak tükrében I.	91
Dr. Gergely András: Hidak a politikában - avagy a helyi társadalmak	119

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Hoós János: Egy nemzetközi tudományos konferencia következtetései	133
Dr. Mihalik István: 1993 közgazdasági Nobel-díjasai -Fogel és North.....	139
Bárányné Szabadkai Éva: Szép dolog az életet találékony művészetekkel nemesíteni.....	151

KÖNYVSZEMLE

Dr. Szretykó György: Békekutatás a 90-es években	165
--	-----

Szerzőink

Bárányné Szabadkai Éva, egyetemi adjunktus

Dr. Gazdag László, egyetemi docens

Dr. Gergely András, politológus

Dr. Hantó Zsuzsa, egyetemi docens

Dr. Herczeg János, egyetemi docens

Dr. Lentner Csaba, tudományos kutató, aspiráns

Dr. Mihalik István, professzor

Dr. Nagy Pongrác, közgazdász, tanácsadó

Dr. Szretykó György, kandidátus

Nagy Pongrác

Újkori történelmünk legsúlyosabb gazdasági válságának alapvető okai

Katasztrofális, idegen érdekeket (rosszul) szolgáló gazdaságpolitika

1. A válság méretei

Magyarország újkori történelmének legsúlyosabb gazdasági válságát éli. Amint a táblázat mutatja, a jelenlegi válság minden összehasonlítható mutató szerint sokkal mélyebb, mint amilyen a 30-as évek depressziója volt. Pedig a 30-as évekre vonatkozó adatok az akkori válság mélypontját mutatják, míg a mostani adatok 1992 hasonlítják össze 1989-el. Márpedig egyáltalán nem biztos, hogy a válság 1992-ben már elérte a mélypontot. (1. sz. táblázat)

2. A válság fő oka: Keresletvisszafogó politika

A főök a belföldi kereslet összeomlása, amelyet a kormányzat (kormány és MNB) már hatodik éve folytatott keresletvisszafogó (restriktív) politikája idézett mesterségesen elő. (2. sz. táblázat)

A restriktív politika főbb eszközeit a második táblázat mutatja. Jegyezzük meg, hogy a százalékos változások nemzetközi viszonylatban rendkívül magasak.

E politika kettős célja az infláció megfékezése és a hitelképesség megőrzése. Az infláció megfékezése szempontjából a politika nem eredményes. A fogyasztói árszint-növekedés 1989 és 1993 július között 139 %-os, mert a magyarországi áremelkedéseket olyan tényezők okozták, amelyek ellen a keresletvisszafogás vagy egyáltalán

nem hatásos, vagy nem hatásos a fejletlen magyar piacgazdaságban, ahol még sok a monopólium és merev a kínálat: az ÁFA bevezetése, a támogatások leépítése, sorozatos aszálykárok és az import megdrágulása.

1. táblázat

A két gazdasági válság

		1928/29-1932/33 ¹	1989-92
Bruttó hazai termék ²	%-os változás, volumen	- 12.5 -- -13.5	-20.0
Mezőgazdaság	%-os változás, volumen	-8.0	-32.6
Ipar ³	%-os változás, volumen	-21.1	-32.2
Beruházás	%-os változás, volumen	N.A.	-24.4
Infláció	%-os változás	-24.2	114.1
Munkanélküliség ⁴			
Hivatalos	Ezer fő	Nincs	518.1
	Ráta	összehasonlítható	11.2
Tényleges	Ezer fő	adat	1058 ⁵
	Ráta		20.5
Nettó forráskibácsátás			
	Md. USA dollár	-	4703 ⁶
	A BHT százalékában	-	5.56 ⁶

Források: Hajpál Gyula: Magyarország nemzeti jövedelme, A Magyar Gazdaságkutató Intézet közleményei, 1947 március 31.; KSH: Magyar statisztikai évkönyv, 1929, 1932, 1991; Magyar statisztikai zsebkönyv, '92; Tájékoztató 1992 év, 1993. febr. 25; Statisztikai havi közlemények 1993/7. sz.

1 Gazdasági évek júliustól-júniusig (4 év).
 2 A nemzeti jövedelem 1929-es, illetve 1939-es árakon számítva
 3 '28/'29-'32/'33: bányászat, gyáripar, kézmű- és háziipar; '89-'92: bányászat, feldolgozóipar, villamosenergia-, gáz-, hő-, vízellátás, építőipar.

4 Az 1993 áprilisi-június felmérés adatai
 5 518,100 plusz a reményüket vesztett munkanélküliek, akik már nem is keresnek állást: 110,100; a dolgozni akaró anyák, akik a GYES-t, vagy a GYED-et választották, mert a munkaerőpiacon nem tudtak elhelyezkedni: kb. 18.000; az 1989-ig foglalkoztatott, de azóta elbocsátott nyugdíjasok: 212,000; az 1989 óta kényszer-nyugdíjazottak: kb. 200,000. Ez az adat óvatossá teszi a becslést, mert nem tartalmazza azokat a tájékozatlan falusi munkanélkülieket, akik nem jelentkeztek be az illetékes munkaügyi hatóságnál.

6 Három év ('90, '91, '92) összege. A százalékos adat azt jelenti, hogy az utóbbi 3 évben 220-250 ezer ember csupán a külföldnek dolgozott. Ezeket, az általuk eltartottakkal együtt, a többi keresőnek kellett eltartani. Vagyis minden 6 nem-külföldinek dolgozó kereső, az amúgyis eltartott 11 személyen kívül eltartott egy 12-et is: a külföldinek dolgozót, vagy annak eltartottját.

A keresletvisszafogó politika eszköztára

Pénzpolitika		
Bankhiteltartozások reálértéke ¹		
Vállalkozói szféra, 1989.dec.31-1993. ápr.30.		
Bruttó	%-os változás	-21.5
Nettó	%-os változás	-45.3
Háztartások 1989. dec.31-1993. jún.30.		
Bruttó ¹	%-os változás	-55.2
Költségvetési politika		
Nettó pénzkivonás ² , 1991 és 1992 (halmazva)		
Tervezett	md.Ft	86
Tényleges	md.Ft	56
A központi költségvetési beruházások reálértéke 1989-1992	%-os változás	-32
Jövedelempolitika		
Nettó reálkereset, 1989-1993 jan.-márc.	%-os változás ³	-16.0
Átlagnyugdíj vásárlóértéke 1989-1993. jan.-márc.	%-os változás ³	-22.3
Árfolyampolitika		
A forint reálfelértékelése ⁴ (1989-1993. jan.-márc.)		
Nemzetközi Valutaalap	%-os változás ³	42.6
Magyar Nemzeti Bank	%-os változás ³	26.4

1 Az ipar belföldi értékesítési árindeksével (vállalkozói szféra) és a fogyasztói árindekszel (háztartások) súlyozott adatok. A kormány által 1991-ben átvállalt 79 Mrd. Ft-nyi lakáshitelt ebben az esetben ezt a pénzüsszeget kintlévő háztartási hitelnek számítjuk.

2 A költségvetés által az MNB-be befizetett tőketörlesztés és kamatok többlete az MNB-től felvett új hitelekkel szemben. Ezt a többletet az MNB nem forgatta vissza a gazdaságba, hanem befagyasztotta. (Lásd. a pénzpolitika fenti adatait).

3 Százalékos változás az időszak-átlagok között.

4 A reálfelértékelés azt jelenti, hogy az egymást követő névleges forintleértékelések nem ellensúlyozták a magyarországi és külföldi infláció közötti különbséget. A felértékelés természetesen rontja a magyar áruk versenyképességét a külföldiekével szemben mind a külföldi, mind pedig a hazai piacokon. A két adat közötti különbség fő oka az, hogy az IMF a fogyasztói árindeket, az MNB pedig az ipar belföldi értékesítési árindeket használja a számításnál.

Források: KSH: Magyar statisztikai évkönyv 1991; Statisztikai havi közlemények 1993/7; MNB: Havi jelentés, 1992. december és 1993/5-6; IMF: International Financial Statistics, 1993. augusztus.

Makrogazdasági politikánk fő célja tehát a hitelképesség megőrzése, az adósságszolgálat pontos törlesztése révén.¹ Az adósságszolgálatot eddig pontosan fizettük, s ennek következtében a nettó forráskiáramlás az utóbbi három évben átlagosan 1.6 milliárd dollárra rúgott, ami a BHT 5.5 %-a.

Ennek ellenére hitelképességi minősítésünk jelentősen romlott a nemzetközi tőkepiacon, s ez évi sokszáz millió dollárjába kerül az országnak többletkamat formájában. E minősítés romlása 1993-ban felgyorsult, mert az előző évek folyó fizetési mérleg-többlete helyett hiány várható, amely meghaladhatja a 3 milliárd dollárt. (Ennek fő oka a forint reálfelértékelése, lásd a második táblázatot.)

E politika csak újabb szigorítások árán tartható fenn, amelyek biztosítani fogják a gazdaság további hanyatlását, a lakosság elszegényedését és a munkanélküliség növekedését. - Már csak idő kérdése, hogy a nemzetközi tőkepiac beszüntesse a hitelfolyósítást az egyre jobban elszegényedő, fizetési mérleghiánnyal küszködő országnak. A politika végeredménye ma már nem lehet kétséges: általános elszegényedés, szétzilált gazdaság, teljes hitel- és fizetéseképtelenség.

Bár a politika idegen érdekeket szolgál, azokat is rosszul szolgálja. Hitelezőinknek ugyanis nem az a jól felfogott távlati érdeke, hogy az ország elnyomorítása árán évről-évre kikényszerítsék az esedékes adósságszolgálatot, hanem az, hogy ideiglenes, de jelentős adósságkönnyítéssel elősegítsék az ország talpraállását, s ezzel biztosítsák a folyósított hitelek nagyobbik részének kamatostul való visszafizetését.

¹ Ezt egyébként mind a MNB, mind a kormány több ízben leszögezte: MNB: Éves jelentés 1989. 7.o.; Negyedéves tájékoztató, 1991/1. 5. o.; Kormány: az ú.n. "Kupa-program"-ban, 1991 március; P. M.: Tájékoztató a nemzetgazdaság várható fejlődéséről, a kormányzat 1992 évi gazdaságpolitikai feladatairól, 1991. nov. 26. 10.o.

Kormányzatunk mégis ezt a politikát kívánja folytatni. Erre mutat az MNB által 1993. júliusában és szeptemberében végrehajtott kamatemelés, az import jelentős részének engedélyhez kötése, valamint az 1994-es költségvetési előirányzatban jelzett új adók, régiek emelése és a szociális-kulturális kiadások reálértékének a csökkentése.

3. E politika magyarázata: A szocializmus szakértelem- és magatartásbeli öröksége

Felmerül a következő kérdés: Miért folytat a kormányzat olyan politikát, amely az országra nézve katasztrófális, amely idegen érdekeket szolgál, s azokat is rosszul?

3.1. Álok: Valutaalap.

Az, hogy "ezt kívánja tőlünk a Valutaalap", nem valós ok. A hitelképesség fenntartása szempontjából csak azoknak az országoknak van szükségük a Valutaalapra, amelyek számára a létkérdés a nettó forrásbeáramlás. Számunkra a nettó forráskiáramlás átmeneti felfüggesztése a létkérdés. Mi több, a Valutaalap által folyósított kölcsönök csak egy töredékét teszik ki az ország évi - tőketörlesztést szolgáló - hitelszükségletének. Végül: ezek a hitelek jóval drágábbak, mint a piaci hitelek. Felvételük olyan luxus, amelyet a túladósodott ország nem engedhet meg magának.

Magyarországnak nincs szüksége a Valutaalapra, tehát nincs rákényszerülve arra, hogy a Valutaalap által körvonalazott gazdaságpolitikát kövesse. Tulajdonképpen a feltett kérdést úgy is meg lehetne fogalmazni: miért nem jött rá a kormány arra,

- a.) hogy a Valutaalap által diktált gazdaságpolitika az ország számára katasztrófális és hitelezőinek érdekét is rosszul szolgálja;

- b.) hogy nem vagyunk abban a kényszerhelyzetben, hogy a Valutaalap-diktálta politikát kelljen követni? és
- c.) miért tűri a közvélemény már hatodik éve e politika folytatását?

Ennek oka a 43 éves szocializmus szakértelem- és a magatartásbeli öröksége.

4. A piacgazdasági szakértelem hiánya.²

Azok a 35-50 év közötti magyar közgazdászok, akik számba jöhetnek gazdasági vezető pozíciók betöltésénél, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, vagy hasonló szovjetunióbeli intézményben szerezték diplomájukat. Ezekben vaskos könyvekből kellett megtanulni, hogy a piacgazdaság ("kapitalizmus") miért rossz. Sok magyar közgazdász úgy tett szert piacgazdasági ismeretekre, hogy ellenkező előjellel értelmezi mindazt, amit ezekből a könyvekből megtanult.

Van egy kisebbség, amelyik nyugati egyetemeken tanult, s nyugaton szerzett piacgazdasági tapasztalatot. Ezeket ma nem látni a gazdaságirányítás vezető pozícióiban. Külföldre távoztak, hazánkban működő külföldi vállalatoknál kaptak vezető pozíciót, vagy gazdasági tanácsadó irodát nyitottak.

Közgazdászaink többsége a hetvenes évek óta olvas - szinte titokban - a piacgazdaságról. Az ilyen önképzés azonban nem pótolja a négyéves egyetemi tanulmányokat, még kevésbé a piacgazdasági tapasztalatot és szakmai gyakorlatot. Ebből a többségből kerülnek ki azok, akik ma a magyar gazdaságot irányítják, valamint egynéhány politikus és az újságok gazdasági rovatvezetőinek a zöme.

5. A tekintélyelv érvényesülése

A szocializmusban a tekintélyelv érvényesült. Marx megállapította a szocialista gazdaságtant. Tételei a legújabb időkig érvényesek voltak úgy, ahogy azokat a párt legmagasabb tekintélyei értelmezték. Gazdaságelméleti, vagy gazdaságpolitikai vitában annak volt igaza, aki ki tudta mutatni, hogy az ő elgondolásai állnak a legközelebb a megfellebbezhetetlen tekintélyek nézeteihez. A gazdasági tanulmányok tehát - adatsorok, számítások, matematikai képletek helyett - hemzsegték a tekintélyek írásaiból és megnyilatkozásaiból vett idézetekből.

Mefellebbezhetetlen dogmák, tabuk és tekintélyek ma is vannak. Dogma az, hogy az adósságszolgálatot fizetni kell, mégha "tönkre megy is belé az ország", tabu a kormányzat adósságpolitikája és a Nemzetközi Valutaalap; tabu a restriktív gazdaságpolitika; dogma a "Nyugathoz való felzárkózás" (vesszenek a jól kiépített keleti piacaink!); az Európai Közösséghez való csatlakozás kívánatos, de nem azért mert számszerűleg felmérték előnyeit, hanem azért mert, ma ez dogma.

A régi tekintélyek helyét újak foglalták el:

- szovjet párt- és vezetés helyett, ma legmagasabb gazdaságpolitikai tekintélyként ott van a Valutaalap;
- Sztálin, Hruscsov, Berzsnyev elvtársak helyett van Michel Camdessus, Jacques de Jacques de la Rossiére, vagy Monsieur Bélanger, de bármely vezető nyugati politikus megteszi;
- a KGST helyett van EK; a párt Központi Vezetősége helyett Nemzeti Bank, a Tervhivatal helyett Pénzügyminisztérium és így tovább.

Ha valaki régen az akkori dogmákat, vagy tekintélyeket megkérdőjelezte, azonnal "pártellenes"-nek, "jobb-vagy baloldali

elhajló"-nak, "reakciós"-nak, súlyosabb esetekben "ellenség"-nek minősült.

Ha valaki ma kétségbe vonja valamely új dogmát, hozzányúl valamelyik tabuhoz, bírálja a kormány gazdaságpolitikáját, azonnal megkapja a "hózzá nem értő", "felelőtlen", "demagóg" - sőt súlyosabb esetben a "hazaáruló" jelzőt.

6. A szakértelemhiány és a tekintélyelv érvényesülésének következményei

6.1. A bírálat hiánya

A gazdaságpolitikát nem kérdőjelezi meg senki. A piacgazdasági szakértelem hiány, valamint tekintélyelv érvényesülésének számos következményét láthatjuk.

- Gazdaságpolitikánk főbb irányelveit nem Budapesten dolgozzák ki, hanem Washingtonban, az IMF tisztviselői, hiányos - néha téves - adatok alapján, alapos helyi ismeretek és szakmailag egyenrangú magyar tárgyalófelek közreműködése nélkül.
- Ez a politika tabu. Már hatodik éve folyik az erélyes keresletvisszafogás, a belgazdaság után újabban már a külgazdaság is válságba került, általános az elszegényedés, 1 millió munkanélküli, de az IMF - diktálta politikát nem kérdőjelezi meg senki.
- A végrehajtás és a részletek kidolgozása terén a kormányzat bizonyos autonómiát élvez, de politikája még e tekintetben sem áll sem az Országgyűlés, sem a sajtó, sem pedig a közvélemény hatékony, szigorú ellenőrzése alatt.
- A sajtó elvileg szabad, de a gazdasági rovatvezetők piacgazdasági szakértelem hiánya és tekintélytisztelete miatt rendkívül nehéz ma a kormány gazdaságpolitikáját

bíráló írásokat elhelyezni. (E sorok írója tapasztalatból beszél).

Lapról-lapra kell velük házalni, s ha hosszú elfektetés után meg is jelennek, az újság óvatosságából "vitacikk" címszó alatt közli őket. A tizedik, vagy a tizenötödik oldalon.

6.2. Valótlan állítások

Nemcsak a gazdaságpolitikát nem kérdőjelezi meg senki, de gazdaságunk legfőbb vezetői a legszembetűnőbb valótlanságokat állíthatják anélkül, hogy bárki ellent mondjon nekik. Így a Magyar Nemzeti Bank helyettes elnöke ismételten kijelentheti, hogy Magyarországról nincs nettó forráskiáramlás, amikor az már 13 éve csaknem szakadatlanul folyik, s halmozva ma már meghaladja a 9 milliárd dollárt, egy évi össztermelésünk egy harmadát.³

Az MNB elnöke oda nem illő és félvezető adatokra hivatkozva kijelentheti, hogy csökken az adósságterh, holott az valójában évről-évre nő.⁴

A kormány és az MNB szóvivői az érvek egész sorát (eddig 11-et) hoztak fel annak igazolására, hogy az országnak nem lehet, nem szabad adósságkönnyítést kérni. Pedig egyetlen említett érv sem állja ki sem a logika, sem a tapasztalat, sem pedig a számszerű ellenőrzés próbáját. A pénzügyminiszter két oldalon, tíz hasábon elemi tévedést-tévedésre halmozva, bizonygathatja, hogy Magyarországon már 1991 óta nincs sem monetáris, sem fiskális restriktió, holott gazdaságpolitikánk restriktívebb, mint valaha.⁵

Utódja megszarolhatja az Országgyűlést, mondván, hogyha nem szavazza meg a pótköltségvetést, akkor az ország nem kapja meg 1994

3 Lásd: Nagy Pongrác: Van-e forráskiáramlás Magyarországról? Napi gazdaság 1993. július 9.

4 Nagy Pongrác: Valóban csökken a gazdaság adósságterhe, avagy ez csak statisztikai szemfényvesztés? Napi gazdaság 1993. július 23.

5 Nagy Pongrác: Nem keresletvisszafogó a gazdaságpolitika? Napi gazdaság 1993. október 21.

végéig az 1.5 milliárd dolláros IMF hitelt, s ha ez bekövetkezik, akkor az kormányozhatatlanná válik. S nincs a Parlamentben egyetlen képviselő sem, aki leleplezné ezt a monumentális blöfföt, és megkérdezné, miért létkérdés az 1.5 milliárdos hitel egy olyan ország számára, ahonnan évente éppen másfél milliárd dollár áramlik külföldre. Elég a nettó tőkekiáramlást felfüggeszteni, s az ország ugyanott van, mint azelőtt. E helyett az Országgyűlés engedelmesen megszavazza a pótköltségvetést, amely még egyet csavar a gazdaságot szorító présen.

6.3. Vrányjó és Lozs

Ronald Hingley szerint⁶ mind a vrányjó, mind a lozs szemenszedett hazugság. A vrányjó ártatlan társasági füllentés. Célja, hogy élénkítse a társalgást, nem kell elhinni, csak udvariasan úgy kell tenni, mintha elhinné az ember. A lozs-t viszont azért mondják, hogy a hallgatóság elhiggye. Oroszországban mindkettőnek sok-évszázados múltja van, s e nemzeti hagyományt a kommunista vezetők is folytatták. Hingley szerint Sztálin idejében a lozs vált monumentális méretű nemzeti iparrá. Hruscsov korszakára a vrányjó volt jellemző. A vezetők nem várták el, hogy a nép komolyan vegyen olyan kijelentéseket, hogy "a Szovjetunó 20 éven belül maga mögött hagyja gazdaságilag az Egyesült Államokat", vagy hogy "a szocialista tervgazdálkodás a legfejlettebb gazdasági rendszer a világon".

A vrányjó és a lozs Magyarországon is dívott 43 éven keresztül. A nép hozzászókkott, s azok a gazdasági vezetők, akik régen is vezető pozícióban voltak, annak idején maguk is gyakorolták őket. S gyakorolják ma is. Így pl. az, hogy "Magyarországról nincs nettó forráskiáramlás, - ellenkezőleg: nettó forrásbeáramlás van", lozs a javából, mert aki mondja, tisztában van azzal, hogy ennek éppen az ellenkezője az igaz. Ha másért nem azért, mert éppen az MNB egyik főosztályvezető-helyettese tett közzé 1991 tavaszán egy kitűnő cikket,

⁶ The Russian Mind, New York, 1977

amelyben számszerűleg mutatta ki, az 1980 óta folyó nettó forráskiáramlást.⁷

A pénzügyminiszternek, illetőleg a Pénzügyminisztériumnak egyes állításai viszont a vrányjóra példák: 1991 őszére elérjük a mélypontot és megkezdődik a gazdasági növekedés, a növekedés 1992 tavaszán, 1992 őszén, 1993 tavaszán stb. kezdődik. 1991-ben a bruttó hazai termék legfeljebb csak 4 %-kal csökken (1991. március); 6 %-kal csökken (1991. szeptember); 8 %-kal csökkent (1992. január). Aki mondja, nem várja el, hogy bárki is elhiggye őket. (A gazdaság növekedése máig sem indult meg, s 1991-ben a BHT 12 %-kal csökkent).

Természetesen nem lehet mindig ilyen valószínűséggel feltételezni, hogy aki valótlanul állít, tudja-e azt, vagy hisz benne, mert nem ért hozzá. Így az állampolgár olyan nyilatkozatokat hallván, amelyek nyilvánvalóan nem felelnek meg a tényeknek, gyakran dilemmába kerül, mert nem tudja eldönteni, hozzá nem értő, avagy kétes integritású vezetők irányítják a gazdaságot.

7. A szocialista és piacgazdasági gazdaságpolitika közötti különbségek

Lényeges különbség van a szocialista és a piacgazdasági gazdaságpolitika és gazdaságirányítás között. Mindkettő célja a gazdaságnövekedés. Míg azonban ezt a szocialista tervgazdaságban a termelés közvetlen irányításával érték el, addig a piacgazdasági politika ugyanezt kettős közvetett ráhatással próbálja elérni. A keresleten át, közvetve igyekszik befolyásolni a termelést, s magát a keresletet is csak közvetett úton tudja élnékiteni, vagy ha kell, visszafogni. Azt is lehetne mondani, hogy az egyik politika termelésközpontú, a másik keresletközpontú.

7

Cserés Ákos: Hitelek és adósságok - tragédia három felvonásban. HVG, 1991. április 20. 90-91. o.

A piacgazdaságban a gazdaságpolitika kidolgozása során már a problémák azonosítása sem olyan egyértelmű feladat, mint a szocialista tervgazdaságban, ahol a legtöbb probléma abból származik, hogy valamely területen nem teljesítették a tervet. Például, hol a probléma akkor, ha jelentős deficitet mutat a kereskedelmi mérleg? Külföldi recesszió okozta? Vagy a hazai kereslet előrefutása? Avagy csökkent a hazai áruk versenyképessége? S, ha igen, ennek a hazai valuta túlértékeltsége, vagy a magas önköltség az oka? Az önköltség magas voltának ismét számos oka lehet: magas munkabérek, drága hitelek, anyag- és energiapazarlás, alacsony termelékenység. Mi az oka az alacsony termelékenységnek? A rossz szervezés? Az elavult géppark? A laza munkafegyelem? A hiányzások? - és így tovább.

A problémára való ilyen rámutatás, a célok megfogalmazása azonban a piaci gazdaságpolitika kidolgozásában csupán elsődleges feladat. Nehezebb rámutatni arra, hogy közvetett ráhatás révén hogyan lehetne a problémát kiküszöbölni, vagy a célt elérni. Az előbbi példánál maradva, ha kereslet-előrefutásról van szó, s ezen belül a fogyasztói kereslet előrefutásáról, melyik a leghatékonyabb eszköz a kereslet mérséklésére: kamatemelés? Adóemelés? Bérkövetelések mérséklése politikai ráhatással? stb. S, ha az adóemelés a legcélszerűbb módszer, melyik adót mennyivel növeljük?

A gazdaságelemzésnek a piacgazdaságban meg vannak a sajátos módszerei, s hatalmas eszköztára van a gazdaságpolitikának. Ezeket a módszereket és eszközöket a fejlett nyugati országok kormányai már egészen kifinomult technikával alkalmazzák.

A szocialista tervgazdaságban minderre nem volt szükség. Elég volt a problémákra rámutatni, s a célokat kitűzni. A "hogyan?" nem volt kérdéses: ki kellett adni a megfelelő utasítást.

8. A különbségek következményei

8.1. Kívánságlisták - a "hogyan?" hiánya

Ez a megközelítés nálunk még ma is érvényben van. A kormány és a pártok gazdasági programjai hosszú kívánságlisták. Felsorolják mit kell megoldani, mit kell elérni, de az esetek túlnyomó többségében nem mondják meg, hogy hogyan.

Ilyen kívánságlista volt az annak idején nagyra értékelt úgynevezett "Kupa-program" is, hisz több, mint 75 gazdasági feladat megoldásának mikéntjére még elvi útmutatást sem adott. A mai programok még stílusukban is hasonlítanak a régiékhöz. E sorok írója pl. egy gazdasági programban 126 "kell" igét számolt meg.

8.2. Gazdaságpolitika szakszerű elemzés nélkül

Még csaknem teljesen hiányoznak nálunk a szakszerű elemzés módszerei:

- Sem a kormány, sem az MNB nem számította ki a költségösszehasonlítási módszer segítségével, hogy valóban a kisebbik rossz-e adósságkönnyítés kérése helyett az adósságszolgálat pontos teljesítése.
- Azt sem számították ki a költség-haszon összevetése segítségével, hogy valóban előnyös-e számunka az EK-hoz való **mielőbbi** csatlakozás.
- Az MNB nem mérte fel az érzékenységi elemzés módszerével, hogy milyen hatással lesz fizetési mérlegünkre a forint jelentős reálfelértékelése, s most kapkodó intézkedésekkel próbálja csökkenteni az óriási deficitet (de tovább folytatja a forint reálfelértékelését!).
- A kormány a világkiállítás mellett döntött, de nem a saját megvalósíthatósági tanulmánya alapján.

- Nem költséghatékonysági összehasonlítások döntenek el, hogy milyen és mekkora közületi beruházásokra van szükség és hol.

És így tovább.

9. A statisztika tervgazdaságbeli öröksége

Mivel lényegesen különböznek egymástól, ezért más és más statisztikai szolgálatra van szüksége a termelőközpontú és a keresletközpontú gazdaságpolitikának. A KSH a rendszerváltás után még sokáig termelőközpontú gazdaságpolitikát szolgált. Túltengtek a termelési adatok, hiányoztak a gazdasági kereslet mutatói. E téren az utóbbi hónapokban örvendetes előrehaladás történt. Megjelent számos konjunktúra-mutató, de még sok hiányzik: üzleti várakozások, beruházási szándék, építési engedélyek, megkezdett és befejezett építkezések, készletfelhalmozás (vagy felhalmozódás), kapacitáskihasználás, megrendelések állaga és így tovább.

A statisztikai módszerek is még nagyrészt a régiek. A bruttó hazai terméket még mindig a termelési adatokból számítják ki. Ezen belül a kisvállalatok és az egyéni vállalkozók által hozzáadott értéket az adóbevallásokból összegezik. (Ez a módszer még olyan országban is naívnak tűnne, ahol jóval magasabb az adómorál, mint nálunk.)

Emiatt és a vállalati adatszolgáltatási fegyelem meglazulása miatt valószínűleg alábecsült a BHT-nak a nagysága és valamelyest túlbecsült a csökkenése. Megkezdődött, de még lassan halad a mintavételes felmérésre való áttérés.

Még az előrejelzések is a termelési ágankénti jövődő hozzáadott érték összegzése útján készülnek. Tervcélok nélkül vajon honnan tudja az előrejelző, hogy jövőre, vagy két év múlva mennyi gabonát, takarmányt, szarvasmarhát, mosógépet, tisztítószert, libamájat fognak termelni?

Fizetési mérlegünket az MNB még mindig a banki kifizetések alapján állítja össze. Így az nem hasonlítható a nyugati országok ügyletkötési alapon összeállított fizetési mérlegével. Hiányoznak a BHT negyedéves adatai, sok más negyedéves és havi idősor, valamint az időszaki ingadozásoktól megtisztított adatok.

Sok a tennivaló még a naprakészség terén is. 1993. október első felében például még nem jelent meg az 1992-es Statisztikai Évkönyv; a legfrissebb pénzügyi és bankstatisztikai adatok június hónapra; az adósságra és fizetési mérlegre vonatkozóak áprilusra, az áralakulásra vonatkozóak júliusra vonatkoztak, holott a fejlett piacgazdaságú országokban a Statisztikai Évkönyv már júniusban megjelenik, a többi említett adat átfutási ideje pedig egy-két hónap. Nem csoda, ha egyes gazdasági miniszterek panaszkodnak: nem tudják, merre megy a gazdaság.

10. A szocializmus egyéb öröksége

10.1. A párthűség fontossága

A szocializmusnak van még néhány olyan öröksége, amely nemcsak a gazdaságra, de a közélet más területére is jellemző. Régen a párt Központi Vezetőség szakbizottságai dolgozták ki a stratégiai elgondolásokat. A minisztériumok feladata a részletek kidolgozása és a végrehajtás volt. A gazdasági minisztériumok feladata csupán a végrehajtás volt, mert a részleteket a Tervhivatal dolgozta ki. A szakértelem tehát harmadrendű szempont volt a gazdasági vezetői pozíciók betöltésénél, hisz azt fölülről a Központi Vezetőség, alulról a beosztott technokraták szolgáltatták. A vezetővel szemben két fő követelménye volt a pártnak: az ideológiai irányvonal 100 %-os érvényesítése és a kapott utasítások pontos végrehajtása, illetőleg végrehajtatása.

Ez még nagyrészt ma is így van. A kormányhoz, kormánypártokhoz, vagy a kormányfő személyéhez fűződő hűség gyakran még ma is a legfontosabb követelmény fontos gazdasági vezetői pozíciók betöltésénél. S ez a teljesítmény legfontosabb mércéje is. Hányszor láttuk az elmúlt években, hogy kifogástalan lojalitású vezetők magasabb pozíciókba kerültek, bár előző pozíciójukban semmiféle érdemlegest nem mutattak fel. Vagy fordítva: 1990. május 25-e óta a kormányfő 10-12 minisztert váltott le. Többségüket azért, mert kifogásolható volt a kormányhoz, annak vezető pártjához, vagy a kormányfőhöz való hűségük. Alig kettőt-hármat menesztett a rátermettség hiánya miatt.

Ugyanakkor kifogástalan jellemű egyének elfogadnak fontos, nagy szaktudást igénylő vezető pozíciókat, tudván, hogy nincs meg a megfelelő szakismeretük. Teszik ezt nyilván azért, mert ezt látták egész életükben, s esetleg azért is, mert annyira nem értenek a témához, hogy nem tudják felmérni, mennyire nem értenek hozzá.

10.2. Az öntevékenység hiánya

A párt annak idején nem szerette, sőt büntette vezető állásúaknál az öntevékenységet és a kezdeményezést. Ha nem jött felülről utasítás, a nem-cselekvés volt a legbiztonságosabb magatartás. Ma is még gyakran ez a helyzet. Millió tennivaló van a rendszerváltással kapcsolatban a közélet minden területén, de vannak miniszterek és más vezető állásúak, akiknek nevéhez 1-2-3 éves hivatali idejük alatt semmiféle újítás, kezdeményezés, vagy érdemleges teljesítmény nem fűződik.

10.3. Az állampolgár és a hatóság

Az állampolgár és a hatóság viszonyát ma is, éppúgy, mint a szocializmusban, a nagyfokú kölcsönös bizalmatlanság jellemzi. Az állampolgár szemében a hatóság nyűg, teher, és - főképpen -

kerékkötő. A hatóság szemében az állampolgár rosszhiszemű csaló, akinek becsületességét és jóhiszeműségét lépten-nyomon okiratokkal kell bizonyítania. Az ilyen viszony egyfelől a bürokrácia további burjánzására, másfelől a hatóság kijátszására ösztönöz.

10.4. Az állampolgár és a kormány

Az állampolgároknak a kormányhoz való viszonya ma is a 43 év alatt beidegződött hármass elven alapul:

- a kormánytól sok rossz származik és semmi jó;
- az egyén, sem önmagában, sem másokkal összefogva nem tudja befolyásolni sem a kormány összetételét, sem annak politikáját;
- következésképpen: az egyénnek nem a kormány segítségével, hanem annak ellenére kell boldogulnia.

Így az állampolgár dolgozik, küszködik, ügyeskedik, hogy megteremtse mindazt, ami az egyre alacsonyabb szinten való megélhetéshez szükséges. Nem tiltakozik a hibás gazdaságpolitika ellen, részint azért, mert a tapasztalata szerint az nem érdemes, részint pedig azért, mert vezetőitől, valamint a TV-ben, rádióban, sajtóban csak azt hallja, vagy olvassa, hogy ez a politika az egyetlen járható út. Ezért tartható fenn nálunk már hatodik éve a katasztrofális, idegen érdekeket rosszul szolgáló gazdaságpolitika.

11. Sokáig tarthat a kibontakozás

Mivel a piacgazdasági szakértelem széleskörű elterjedéséhez, valamint beidegzett módszerek, magatartások és megközelítések megváltozásához hosszú évekre van szükség, ezért igencsak sokáig tarthat, míg a magyar gazdaság elindul egy gyors és egyenletes fejlődési pályán.

Ez bizony sajnálatos, mert megvannak az ilyen fejlődésnek az összetevői:

- a magyar munkar erő kiváló minősége szakmai képzettség, iskolázottság, intelligencia, szorgalom, öntevékenység, kreativitás, találékonyság szempontjából és igen nagy mértéktartása bérköveteléseknél;
- ezen belül: a munkaerő kitűnő mérnöki, műszaki, számítástechnikai felkészültsége;
- a nyugat segítőkészsége - legalábbis a piacgazdasági és üzemgazdasági ismeretek terjesztése a szervezés és szakképzés terén;
- elegendő tőkemennyiség, amelyet a forráskiáramlás ideiglenes felfüggesztése, a beáramló működőtőke, s a lakosság jelentős megtakarításai szolgáltatnának;
- végül, de nem utolsósorban: a ma már lanyhuló, de még mindig élénk, a társadalom minden rétegét átható vállalkozási kedv és kockázatvállalási-készség.

Budapest, 1993. november

Ketyeg az adósságbomba!

"Ostoba bankárok adtak hitelt korrup
és hasonlóan ostoba kormányoknak"

Kenneth Galbraith

1 200 milliárd dollárra rúg a harmadik világ adósságállománya. Ebbe a harmadik világba beleértem a volt "szocialista tábor" is, és ezzel a megnevezés idejétmúltságára hívnám föl a figyelmet. Régen, de azért nem túl régen, hárompólusú volt a világ:

1. Fejlett nyugati országok, vagyis az OECD 24 állama,
2. "Közepesen fejlett" szocialista országok,
3. Fejlődő országok.

Ma már ez a hármas felállás megszűnt, a középső régió egyértelműen lecsúszott a harmadikba, miközben e harmadik térség egyes országai és országcsoportjai gyors ütemben kapaszkodnak föl a fejlettek vonatára. (ASEAN-országok, ázsiai "kis tigrisek".)

A bruttó adósságállományt tekintve kiugrik két nagy ország, Mexikó kb. 130 milliárd és Brazília kb. 120 milliárd dollárnyi adóssággal, azonban egy főre vetítve Magyarország vezet kb. 2095 dollárral. Hivatalos dollár-forint árfolyamon számolva minden magyarra, csecsszopótól az aggastyánig kb. 170 000 forint adósság jut.

Több milliárd ember számára iszonyatos terhet jelent az az 1.2 billió dollár.

Az adósságválság ma már kezelhetetlen, és a két világrendszer szembenállásának letűntével az egyes számú globális problémává lépett elő, mégpedig a termonukleáris háború veszélyének és a

fegyverkezésnek a helyébe, megelőzve az élelmiszerválságot, a nyersanyag- és energiaválság, sőt a környezetpusztulás is levezethető ma már az adósságválság okozataként, legalábbis jelentős részben.

Egy sor afrikai, ázsiai ország ma az állami költségvetésének több mint felét kamatfizetésre és részlettörlesztésre költi. Ha ez a pénz megmaradna nekik, kezelni tudnák az elviselhetőség határán belül a népességrobbanást, az éhínséget, nem kényszerülnének rá a környezet kirablására, stb.

1. Kiáltó ellentmondások

A Világbank ma több tőkét von ki a "harmadik" világból kamatfizetés és törlesztés formájában, mint amennyit oda beinvestált új hitelként. Miközben Nyugaton milliárdos rekordokat dönt évről évre a fogyasztó tabletták forgalma, aközben hasonló nagyságrendű pénz áramlik oda azokból az országokból, ahol gyermekek százezrei halnak éhen. A fejlett világ fogyasztó tablettákra költi az éhezők pénzét. A kelet-nyugati konfliktus helyébe az Észak-Dél konfliktus lépett, mégpedig úgy, hogy a Kelet a Dél része lett közben.

Igaza van Kenneth Galbraithnak abban, hogy ezt az irdatlan hitelmennyiséget nagyrészt korrupt katonai junták, valamint hasonlóan korrupt kommunista rezsimek vették föl, elherdálták, értelmetlen és gyakran környezetromboló presztízsbereházásokra költötték, most pedig a tönkretett országok népei nyögik a terheket.

Mégis úgy gondolom, hogy nem a morál, hanem a gazdasági racionalitás oldaláról kell megközelítenünk a kérdést. Azzal is tökéletesen egyetértek, hogy a mindenkori magyar kormányoknak továbbra is kínosan kell ügyelniük a hitelképesség megőrzésére, a pontos törlesztésre, a nemzetközi pénzvilág bizalmának megtartására.

Itt legfeljebb azt lehet bírálni, hogy a magyar kormány láthatóan újra az eladósodás útjára lép, félve a társadalmi feszültségek felvállalásától, valamint nyilván választási megfontolásokból.

2. Egy új Marshall-terv

A II. világháború után Marshall tábornok, amerikai külügy- és védelmi miniszter nevével fémjelezve útjára indult Európa és Japán szanálásának, illetve újjáépítésének terve. Az USA elengedte a békeszerződésben kikötött jóvátétel jelentős részét a veszteseknek, illetve a lend-lease treaty (kölcsonbérleti szerződés) értelmében nyújtott hitel visszafizetését a szövetségeseleknek.

Ezen felül további árusegélyt nyújtott, mégpedig az Európában és Ázsiában felhalmozott készletekből. Nem szállította haza a vasúti szerelvényeket, teherautókat, dzsipeket, ruházatot, élelmiszer-készleteket, megtakarítva így a szállítási költségeket, hanem átadta azokat. Sőt, jelentős otthoni készleteket is átszállított még az óceánon, kiürítve saját raktárait.

Összesen kb. 14 milliárd (akkori!) dollár értékben nyújtott ilyen árusegélyt.

Ne feledjük el, hogy ezek a polgári termelésben és életben ugyan használható, de felesleges készletek voltak, melyek otthoni értékesítése lenyomta volna a belföldi árakat és túltermelési válságot idézett volna elő. A hazatérő katonák jelentős része munkanélkülivé vált volna. Az USA tehát egy túltermelési válságot került el a Marshall-segély révén.

A másik oldalon jelentősen meg lehetett gyorsítani a talpraállást, a helyreállítást. Hamarosan tehát jelentős vásárlóerő jelent meg az amerikai fogyasztási cikkek és beruházási javak számára. Japán és Nyugat-Európa több százmilliós piaca nyílt meg az USA vállalkozói

előtt, ami a háború alatt felduzzadt termelési kapacitás kihasználása és piaci realizálása szempontjából is döntőnek bizonyult.

A Marshall-terv nagy tanulsága, hogy a piacok helyreállítása többet nyom a latban, mint az érte hozott pillanatnyi áldozat, hosszabb távon. Sőt, a fizetőképes kereslet kialakítása már rövid távon is, azonnal kifejti kedvező gazdasági hatását.

Egy új, globális Marshall-terv kellene, melynek eszközei a következők:

1. Le kell írni az 1,2 billió dollárnyi adósságállományt, lélegzethez juttatva ezt a régiót.
2. A Nyugat fölös készleteit és kapacitásait a legszegényebb országok rendelkezésére kell bocsátani a legakutabb problémák kezelésére, gondolok itt főként az élelmiszerfeleslegekre és az éhezőkre.
3. Megfelelő tőkeexporttal föl kell lendíteni a fejlődő országok gazdaságát, infrastruktúráját, kizárólag üzleti alapon.
4. Meg kell kezdeni az új világgazdasági rendet, melynek lényege a fejlődő országok bevonása a hatékony nemzetközi munkamegosztásba. A fejlett régióknak le kell építenie bizonyos termelő kapacitásait, melyeket a fejlődők olcsóbban tudnának működtetni. Példa erre a cukortermelés. A trópusokon cukornádból 5-öd, 6-od annyi költséggel elő lehet állítani a fehér kristályt, mint a mérsékelt égövön cukorrépából.

E négy pont teljesítése megoldaná a "harmadik" világ szanálását, új vágányra állítaná a világgazdaságot.

3. Amit nyerne a Nyugat

Egyik napról a másikra egy minden eddiginél hatalmasabb fogyasztási cikk- és termelőeszköz piac nyílna meg a fejlett országok számára. Ha a fejlődő országok nem a kamatok törlesztésére fordítanak exportbevételüket, akkor növekedne a gazdaság, beruházási eszközöket tudnának vásárolni, illetve a képződő személyes jövedelmek fizetőképes kereslet formájában jelennének meg, éppen a Nyugat fölös készletei és termelő kapacitásai számára. Például az élelmiszerfeleslegek piaci realizálása megoldódna.

Ugyanakkor a fejlődő országok bővülő gazdasága kitermelné azokat az árukat és szolgáltatásokat, amelyek fizetőeszközként szolgálhatnak, vagyis nem merülne föl az újabb eladósodás veszélye.

Gondoljuk meg, ha több százmillió, vagy lehet hogy több milliárd rosszul táplált, rosszul öltözött ember csak meg tudna venni naponta egy konzervet, évente egy pár cipőt, egy ruhát, milyen óriási piacbővülést jelentene ez globális méretekben! Bekövetkezne ugyanaz, ami egyszer végbement a II. világháború után, csak most nagyságrendekkel nagyobb méretekben. Akkor három évtizedes fellendülés vette kezdetét azáltal, hogy megfelelő gazdasági injekcióval sikerült helyreállítani 300 millió ember fizetőképességét. Most több milliárd ember fizetőképességét kellene megteremtteni egy egyszeri akcióval. Valószínűleg a jövő század közepéig, de lehet hogy végéig megoldódna a piacprobléma, a világ gazdaság lokomotívja erőteljes tempóban roghatna előre. Márpedig ez a lokomotív nagyon is prüszköl, kifulladásban van, és éppen a realizálási korlátok terhe miatt.

Mindez elvezetne a nagy globálproblémák mindegyikének megoldásához, vagyis a népességrobbanást meg lehetne állítani, az éhséget egyszer s mindenkorra föl lehetne számolni, véget lehetne

vetni az őserdők irtásának, felégetésének, a talajok sivatagosodásának, a természeti erőforrások kirablásának.

Egyben megszűnne az Észak-Dél közötti súlyos ellentét, világméretben tompulnának a társadalmi konfliktusok és persze a nemzetek, országok közötti súrlódások is. Tovább lehetne csökkenteni a fegyverkezésre fordított kiadásokat, jelentős további erőforrásokat szabadítva föl hasznosabb célokra. A pozitív hatások tehát összeadódnának, kumulálódnának.

4. Mit veszítene a Nyugat?

Elveszítene 1,2 billió dollárnyi olyan kintlevőséget, amelyet úgy sem lesz képes sohasem behajtani. Amit ténylegesen veszítene, az kb. 100-120 milliárd dollár bevétel évente kamatok és törlesztőrészek formájában. Ne felejtjük el, hogy ennek sokszorosát veszíti el ma a fejlett világ a fizetőképes piac hiányában, a saját munkanélküli millióinak fizetett segély formájában, eladhatatlan készletek finanszírozása útján (gondolok itt főként az agrártermék-feleslegekre), illetve a fejlődő országoknak ténylegesen nyújtott segélyek és a perifériák katonai konfliktusainak költséges kezelése útján.

Hangsúlyozom tehát, hogy itt szó sincs 1,2 billió dollár elvesztéséről, mert egyrészt ez már elveszett, hiszen behajthatatlan, másrészt az az igazság, hogy a fejlődő országok a ténylegesen felvett hitelek már sokszorosán visszafizették. Ugyanis ennek az összegnek a döntő része egyszerű kamatnövekmény., Új és új rövidlejáratú hitellel kell megfinanszírozni a régebbi hitelek kamatait. Vagyis az 1,2 billió dollárt nem úgy kell tekinteni, hogy a "harmadik" világ ennyit vett föl. Ha ezt az óriási összeget ma mind visszafizetné ez a régió, a hirtelen a Nyugatra zúduló pénzmennyiség hatalmas inflációs lavinát indítana el, ugyanis nincs mögötte tényleges gazdasági teljesítmény. Emellett óriási hiteltúlkínálat lépne föl, a kamatláb véstesen esne, bankok egész sora menne csődbe, magával rántva a többi gazdasági

szférát is. Vagyis ennek az adósságállománynak a tényleges behajtása soha nem látott globális gazdasági összeomláshoz vezetne, ami ugyanúgy érintené Északot, mint a Délt. Senkinek nem érdeke tehát ennek az adósságnak a tényleges behajtása, ez ugyanis fedezetlen hitelpénz.

Egyszerűen közönséges bankóprés pénznek kell tekinteni, amit jobb elégetni, mint a gazdaságba kiáramoltatni.

5. Az exportkényszer szorításában

A Szahel-övezet országai évről évre gyapotkiviteli rekordokat döntögettek éppen akkor, amikor a legnagyobb éhínség pusztította a lakosságot. A fejlődő országok költségvetésének 50-70 százaléka megy el hiteltörlesztésre, ezért hatalmas exportkényszer nehezedik rájuk. Élelmiszer helyett tehát exportra szánt élvezeti cikkeket, dohányt, banánt, kakaót, kávé, stb., valamint ipari nyersanyagokat, mint amilyen a gyapot, a szizál, az indigó, stb. termelnek. Ráadásul ezek az ültetvények többnyire nagy multinacionális monopóliumok birtokában vannak, gondoljunk csak Közép-Amerika banán diktatúráira! Igaz, a banándiktatúrák lassan letűnnek politikai értelemben, mert a Nyugat már ejtette a diktátorokat, és parlamenti demokráciák jönnek létre mindenütt, a gazdasági erőviszonyok azonban nem sokat változtak. Így azután a kormányok a haszon kisebb részét látják, a nagyobbik része bizony külföldre vándorol.

Nemcsak a mezőgazdaságban ez a helyzet. A fejlődő országok kénytelenek az erőforrások nagy részét a kitermelőiparban lekötöni, miközben ezen kapacitások is nagyrészt a multik kezében vannak. Alacsony feldolgozottsági fokú termékek erőltetett kitermelése, alacsony jövedelem, ami rögtön ki is folyik adósságszolgálat formájában.

Ördögi körök ezek, amelyeket meg kellene törni, és a megtörésük egyedüli lehetséges módja az adósságok leírása. Minden egyéb csak pótcselekvés, mese.

Félreértés ne essék, nem a külföldi tőkének a "harmadik" világban való jelenléte ellen vagyok, ellenkezőleg. De látni kell, hogy a külföldi tőke nem a megfelelő ágazatokba, tehát nem a feldolgozó iparba áramlik, hanem a konzervatív kitermelőiparba.

6. Ki finanszírozta a fejlődést?

Dr. Sántha Attila¹ az alábbi sémát vázolta föl a II. világháború utáni fejlődés globális modelljeként.

Ez a fejlődési modell az olcsó energiára és nyersanyagra épült, s főként az új energiahordozókra, mint a kőolaj, a földgáz. Input oldalról tehát biztosítva volt a minden eddiginél nagyobb tömegtermelés kibontakozása. Az infrastruktúra, a közlekedés olajra alapozott fejlődése lehetővé tette a perifériák bevonását a piacgazdaságba, nyersanyag- és energiahordozó készleteik kiaknázását. Hozzá kell tenni, hogy a perifériák egyben olcsó munkaerőt is szolgáltatottak ehhez óriási tömegben.

A Nyugat technikai fejlődése szerencsésen találkozott a harmadik világ olcsó munkaerejével, energia- és nyersanyagkészletével. Sántha szerint ez vezetett a pazarló gazdálkodáshoz, a "hulladékkorszakhoz", a környezeti válság kiéleződéséhez.

Vannak, akik szerint a II. világháború után rögtön kibontakozott a tudományos-technikai forradalom. Úgy vélem, hogy erről csak az 1970-es évektől beszélhetünk. Az 1945-1973 közötti fejlődés sokkal inkább még a XIX.-XX. század fordulójának nagy komplex technikai-technológiai forradalmára alapozódott, annak az innovációs hullámnak

¹ (S.A.: Környezetgazdaságtan, Akadémiai Kiadó, 1993.)

a kifutása volt. E forradalom fő összetevői: belsőégésű motor, elektromos áram, a hírközlés, kép- és hangrögzítés forradalma, a vegyipar kialakulása, stb.

Ez az innovációs hullám nem tudott rendesen "kifutni" a század első felében, mert megzavarta a két világháború és az 1929-33-as világválság. A II. világháború után értek be a komplex technikai-technológiai forradalom gyümölcsei az automobilizmus tömegméretűvé szélesedésével, az új energiahordozók edényrendszerének kialakulásával, az infrastruktúra robbanásszerű fejlődésével. Egész kontinensek (Afrika, Ázsia, Latin-Amerika) kerültek be a nemzetközi munkamegosztás vérkeringésébe. A Nyugat adta a technikát, a tudást, a Dél adta az olcsó nyersanyagot, energiát. 1971-ben egy hordó olaj ára még nem érte el a másfél dollárt. (1990-ben már 36 dollár volt!)

A Dél finanszírozta tehát a fejlődést, a tömegtermelés kiteljesedését, a "használd és dobd el" korszakot. Csak 1973-ban az olajválság után kezdtek kialakulni a reális árarányok, azonban ennek vesztesei is a fejlődők lettek, hiszen a Nyugat sikeresen át- illetve visszahárította a nyersanyag- és energiaárrobbanás következményeit, lévén a feldolgozóipari termékek költségérzékenyek, míg a nyersanyagok piacérzékenyek.

Így nem alakulhattak ki hosszú távon a valóban igazságos ár- és jövedelemarányok. A nagy strukturális válság fő vesztese az ún. negyedik világ, vagyis a nyersanyagokkal sem rendelkező elmaradott országok.

Kifulladt az "zöld forradalom" is, melynek lényege a nyugati modell átültetése lett volna a harmadik világ mezőgazdaságába. Csakhogy ez energiaigényes modell, amely jól működött az olcsó inputok korszakában, ám csődöt mondott a drága energia és nyersanyag korszakában. A nyugati kormányok megtehették azt, hogy egyre növekvő állami támogatással fenntartsák hazájukban ezt a

pazarló modellt, a fejlődő országok viszont kénytelenek voltak rátérni az eladósodás útjára. Végző soron a nyersanyagokkal rendelkező fejlődők is rosszul jártak, mert egy-két nyersanyagoknak voltak csak bőségében. Chile és Zambia rézzel látja el a nyugati világ iparát, de minden egyebet, így a legjobban megdrágult olajat is kénytelen importálni. A nyersanyag- és energiaválság így a harmadik világban adósságválsággá konvertálódott.

A fejlődők a hitelek fölvétele előtt már sokszorosát fizették a Nyugatnak olcsó energia és nyersanyag formájában. 1973-ban megkezdődött a nagy strukturális válság, amely hamarosan kikényszerítette a világgazdasági korszakváltást. A gyárkémenes ipart felváltotta a fehérköpenyes ipar, a fő "termelőerő" a tudás, a kreativitás lett, vagyis a szürkeállomány, a brain. Ekkor bontakozott ki valójában a tudományos-technikai forradalom.

A brain, az információ ettől kezdve vált meghatározóvá. Azok az országok, régiók, amelyek kimaradtak ebből a grandiózus szerkezeti átalakulásból, menthetetlenül lecsúsztak, periférizálódtak. Ide tartozik a volt szovjet tömb, valamint az egész harmadik világ, néhány már említett kivétellel. A periférizálódást persze a megkapaszkodás görcsös igyekezete kísérte, amihez külső erőforrásokat is igénybe vettek, kibontakozott tehát a nemzetközi adósságválság.

A szerkezetváltásból kimaradók továbbra is nagy energia- és nyersanyagtartalmú, kevés tudás- és kreativitás tartalmú termékkel lépnek ki a világpiacra, vagyis egy teljesen gyarmati jellegű munkamegosztásba integrálódnak. Ezek a termékek persze folyamatosan leértékelődnek, ami cserearány-romláshoz vezet, és persze így újabb eladósodáshoz. Magyarország ma dupla annyi agrárterméket szállít ki ugyanannyi dollárbevételeért, mint 1980-ban. Lassan tehát rekonstruálódnak az 1973-as olajárrobbanás előtti arányok. Megint a fejlődő országok finanszírozzák a világgazdaság növekedését olcsó nyersanyaggal és munkaerővel. Valamint most már

évi 100-120 milliárd dollárnyi kamattörlesztéssel is. Ez annyit jelent, hogy jelentős mennyiségű nyersanyagot exportálnak nyugatra ingyen, hiszen ennek bevételéből fizetik a kamatokat. Termelnek, de nincs belőle jövedelmük. A Nyugat vagdossa a szelvényt, pedig az eredeti adósságot ár kamatostul visszakarta.

7. A magyar adósság kérdése

(avagy mese a tücsöknevezetről?)

**Magyarország adósságállománya a következőképpen alakult
1970-től kezdve.**

1970. december 31., a konvertibilis adósságállomány 542 millió dollár, a nem rubel elszámolású export 70 százaléka.

1975. december 31., 2 milliárd dollár az adósság.

1978. december 31., 6 milliárd dollár a nettó adósság.

1984. december 31., 7 milliárd dollár, vagyis hat év alatt alig nőtt.

1987. december 31., 14 milliárd dollár, vagyis három év alatt megduplázódott. A Grósz kormány "áldásos" tevékenységének eredménye.

1989. december 31., 20 milliárd dollár,

1992. december 31., 22 milliárd dollár.

Hozzá kell tenni ehhez, hogy 1974-79 között, tehát öt év alatt összesen 3,5 milliárd dollár új hitelt vettünk föl, a többi egyszerű kamatnövekmény. Ennek a 3,5 milliárd dollárnak a fő célja egyébként a fizetési mérleghiány finanszírozása volt, tehát nem beruházásokra ment el. Hozzá tenném, hogy nem is fogyasztási cikkekre. Főként a régebbi hitelek törlesztésének finanszírozására vettünk föl rövidebb

lejárható kedvezőtlenebb kamatozású új hiteleket. Látszólag igaz a tücsök mese, hogy az ország többet fogyasztott, mint amit megtermelt.

Valójában azonban ez így nem igaz. Ha összebb húztuk volna a nadrágszíjat akkor sem nagyon tudtunk volna jelentős exportáru alapot felszabadítani, hiszen ezt erősen behatárolta a hazai fogyasztási cikkek színvonala, minősége. Valószínűleg csak jelentős állami dotációkkal tudtuk volna fokozni az exportot, ami viszont az államháztartás fölborulását eredményezte volna. Másrészt visszafoghattuk volna a fogyasztási cikk importot, mint ahogy ezt meg is tettük 1979-84 között, azonban ez csupán rövid távú, gyorsan kimerülő tartalék lett volna: mint ez éppen az említett időszakban be is bizonyosodott.

Egyszóval a fogyasztás visszafogása lényegesen nem módosította volna az összképet, az adósságállomány 10-15 százalékát lehetett volna lefaragni. Az import jelentős része ugyanis nem fogyasztási cikk volt, hanem nyersanyag, energiahordozó, vagy korszerű technika. Ez utóbbi akkoriban áramlott be nagy tömegben a magyar mezőgazdaságba. A termelést szolgáló import visszafogása a hazai gazdasági teljesítményt érintette volna, tehát ez sem volt járható út. Le lehetett volna állítani a rendszer értelmetlen presztízsbetűzését, akkor indult Bős-Nagymaros például.

Mint említettem, 1982-84-ben nem nőtt az adósságállomány, 1979-ben gazdaságpolitikai kurzusváltás következett be, csökkentek az árdotációk, valójában összebb húztuk a nadrágszíjat. 1982-84 között három éven át külkereskedelmi aktívumot sikerült kipréselni a gazdaságból.

Sajnos ezt az eredményt az akkori politika túlértékelt, nem értették, hogy rövid távú tartalékok mozgósításáról volt szó, tehát érdemlegesen nem változott a gazdaság teljesítőképessége. Ez a hurráoptimista hangulat vezetett el az MSZMP 1985 márciusi kongresszusának teljesen téves helyzetértékeléséhez és a gazdasági növekedés gyorsítására hozott határozatához.

Föl szeretném hívni a figyelmet az akkori és a mai körülmények közti párhuzamra! Most is sikerült két évig (1991-92) dinamikusan növelni az exportot, most is évről-évre jóslgatja a gazdaságpolitika az alagút végét, a fellendülés kezdetét. Valójában megint a rövid távon mozgósítható tartalékok (kényszerű!) aktivizálásáról van szó, nevezetesen a hazai fogyasztási piac drámai beszűküléséről. Való igaz, hogy 2,5 milliárd dolláros agrárexportot realizáltunk 1991-ben és 2 milliárd dollár fölöttit 1992-ben, de közben a belső élelmiszerpiac 30 százalékkal összezsugorodott!

1993-ban már látszik, hogy az exportdinamika kifulladt, a rövidtávú tartalékok kimerültek. Teljesen elhibáztottnak tartom a növekedési ábrándokat is, hiszen Magyarország még nem hajtotta végre makroszerkezetének átalakítását, márpedig ez a gazdaság a jelenlegi szerkezetében nem dinamizálható. Exportáruink 85-90 százaléka nyersanyag- és energiaigényes termék, ezt növelni volumenében értelmetlen, sőt, veszélyes, mert az energia- és nyersanyagimport, valamint a környezetszennyezés növekedését vonja maga után.

8. A feladat megoldhatatlan

Bogár László számításai szerint ha Magyarország az 1990-es években évi 5 százalékkal tudná növelni az exportot és csak egy százalékkal az importot, akkor 2005-ben a belföldön felhasználható GDP az 1975-ös évinek felelne meg. És hol vagyunk ettől az évi öt és egy százaléktól? Magyarországról az évezred utolsó évtizedében ellenszolgáltatás nélkül kiáralik 30 milliárd dollár, kamatfizetés és részlettörlesztés formájában. Ha ugyanennyi nem kiáramlana, hanem bejönne, az is kevés lenne a megoldandó feladatokhoz.

Mik ezek a feladatok? **Először:** a gazdasági szerkezetváltás végrehajtása, vagyis a gyárkéményes ipar leépítése és helyébe a fehérköpenyes ipar felépítése. A konzervatív energia- és nyersanyagfaló nehézipari ágazatok karcsúsítása, részben felszámolása, illetve ezzel párhuzamosan a csúcs- és húzóágazatok kiépítése.

Másodszor: az infrastruktúra modernizálása. Nem is kell ragozni.

Harmadszor: a szociális háló szorosra szövése, jelentős tömegek lecsúszásának megállítása, a nyomorszínten élők helyzetének javítása, a politikai stabilitás biztosítása, a demokrácia mechanizmusainak, intézményrendszerének kiépítése.

Negyedszer: az infláció megfékezése.

Ötödször: a költségvetés finanszírozhatóságának biztosítása, a fő egyensúlyi arányok fenntartása, helyreállítása. Vagyis az eladósodás megállítása végső soron.

Hatodszor: pedig törleszteni kell adósságainkat. Úgy gondolom, hogy ekkora teher cipelése mellett ezek a feladatok nem megoldhatók. Ábránd abban reménykedni, hogy ebből az alagútból külső segítség nélkül ki lehet jutni.

Nem említettem még az agrárágazat elkerülhetetlen szanálását, amely szintén százmilliárdos nagyságrendű feladat. 1990 körül még lehetett volna stabilizálni az élelmiszergazdaságot, ma már a teljes összeomlás elkerülése sokkal többbe, nagyságrendekkel többbe fog kerülni.

Újra hangsúlyozom, hogy a magyar kormány nem kérheti hivatalosan az adósságok elengedését, vagy akár az adósságszolgálat átütemezését. Azonban az átütemezésről ne felejtsük el, hogy nem hivatalosan már megvalósul, amikor új hiteleket veszünk föl a régiiek törlesztésének biztosítására, vagyis a fizetési mérleg egyensúlyának fenntartására. Magyarország tehát már másfél évtizede folyamatosan átütemezi adósságszolgálatát, legfeljebb nem nevezzük néven a gyermeket.

Tartozásunk döntő része kamatnövekmény, vagyis szó sincs arról, hogy 22 milliárd dollárt fölvevünk és elköltöttünk. Pénzügytechnikai

szempontból ez fedezetlen hitelpénz kibocsátás. Teljes visszafizetése rövid időhatáron belül a hitelt nyújtó országokba egyszerűen csak inflációs hatást váltana ki, legfeljebb a nagyságrend olyan, hogy ezt a világgazdaság nem igen érezné meg.

Elengedése viszont mozgásba hozná a magyar gazdaságot, piacot biztosítva a nyugati országok számára.

9. Az erkölcsi oldal

Magyarországot a Nyugat már cserben hagyta néhányszor. Először 1241-ben, a tatárjárás idején, majd a törökkel szembeni élet-halál harcban, XIV. Lajos csak ígéretett Rákóczinak. 1848-ban megint magunkra maradtunk. 1920-ban megkaptuk Trianont, amikor az összes világháborús vesztes közül a legkevésbé vétkes Magyarországot sújtják a legkeményebben. Majd ugyanez ismétlődik 1947-ben a párizsi békeszerződés aláírásakor. 1956-ban a Nyugat Szuezzel van elfoglalva: miközben a rádióállomások fölkelésre buzdítanak, nagyon jól tudják, hogy segíteni nem fognak.

A Kádár-rezsimnek és a többi "lágerbeli" korrump rezsimnek adott hitelek ezen rendszerek létét hosszabbították meg csupán.

1989-ben Magyarország döntő szerepet vállalt a szovjet tömb belülről történő szétzúzásában, a saját példájával és a kelet-német menekülők átengedésével. A Nyugat puskalövés nélkül megnyerte a III. világháborút, ám cserében csak leereszkedő vállveregetést kaptunk.

Miközben görcsösen erőlködünk, hogy fizetőképességünk megőrzése végett fokozzuk exportunkat, éppen az általunk exportált áruk elé állítanak mesterséges, mondvacsinált akadályokat. Félreértés ne essék! Nem akarok Nyugat-ellenes hangulatot kelteni. Csupán arra hívom föl a figyelmet, hogy az egységes, civilizált Európa megteremtése az Elbától nyugatra megkövetel egy gyökeres szemléletváltást.

Külföldi érdekeltségű cégek stratégiája és managementje

1. Bevezetés

A hazai privatisációs folyamat kifulladásban van. Ennek előjelei már az év eleje óta érzékelhetők. Ezt látszanak alátámasztani a tervezett privatizációs bevételek és az elért tényleges bevételek közötti eltérések is. A legfrisebb adatok¹ alapján a kormány 1993. évre tervezett 74 milliárdos privatizációs bevételével szemben eddig 40 milliárdos bevétel realizálódott, amelyből 20-22 milliárd a készpénzes eladás, 5 milliárd "bevétel" pedig "E" hitelből történt.

Optimista becslések alapján az 1993-as privatizációs bevételek elérhetik a 60 milliárd forintot. A kárpótlási jegyért vagy "E" hitel konstrukcióban bonyolított eladásért "befolyt" ellenérték nem mobilizálható, készpénzre nehezen vagy egyáltalán nem váltható, nem valóságos a gazdaságba visszaforgatható tőkehiányt pótló vagy e költségvetési hiányt csökkentő finanszírozásra felhasználható bevétel.

Várhatóan a privatizáció élénkítésére bevezetett technikák (MRP program, részletvásárlási akciók, stb.) sem hatnak a készpénzes privatizáció forgalom növekedésének irányába. Nem látszik kiút a hazai vállalkozói tőkeszegénység megoldására sem.

Így továbbra is kiemelt jelentőségű a külföldi befektetések ösztönzése különösen akkor, ha arra az ún. zöldmezős befektetések

¹ Napi Gazdaság, Üzlet, Világ, Politika, 1993. szeptember 13.száma "Akinek van pénze, annak oda kell adni a vállalatot" interjú alapján

formájában kerül sor, vagy állami vállalatok privatizációja során szereznek a külföldi befektetők tulajdont.

Nehéz kérdés annak eldöntése, hogy melyik külföldi befektetési forma kedvezőbb a magyar gazdaság számára, és ebből következően melyik élvezzen prioritást.

Ennek eldöntése a gazdaságstratégiai kérdés és tegyük hozzá, nem egyszerű feladat.

A két befektetési típus rendkívül nehezen összehasonlítható többek között az alábbiak miatt is.

- 1.) A privatizációs folyamatban a jövőbeni tulajdonos kiválasztása zárt vagy nyitott, kiírással pályázat alapján történik. Zöldmezős beruházásnál gyakran előfordul a külföldi partner részéről a közvetlen megkeresés, ajánlattétel - gyakran kormány szinten, mint ahogy ez a General Motors illetve a Suzuki esetében történt.
- 2.) Különbözik a két befektetési típus stratégiája is. Mig a privatizációs folyamatban megszerzett cég esetében a külföldi partner automatikusan megszerzi a cég piaci részesedését (Szolnoki Tisztamenti Vegyiművek - Henkel), addig a zöldmezős befektetéssel többnyire a piac bővítése vagy/és piacra való betörés a cél.
- 3.) A két befektetési forma nem összehasonlítható a létesített műszaki-technikai színvonal miatt sem. Az ún. zöldmezős befektetéseknél nagyobb az esély arra, hogy minimum európai színvonalú technológia és technika kerül be az országba.
- 4.) Az ún. zöldmezős befektetéseknél lehetőség van az építmény célnak megfelelő kialakítására. A volt állami cég privatizációja során a külföldi befektetőt korlátozzák a meglévő gyártási - személyi - management feltételek.

Összességében úgy tűnik, hogy a döntéshozatali folyamatát, a későbbi működési feltételeket, személyzetbiztosítást tekintve az ú.n. "zöldmezős" befektetések előnyösebb helyzetben vannak.

2. A magyar vállalkozási környezet néhány problémája

A kormányzat gazdaságpolitikai célkitűzésével összehangoltan nagy szerepe van (volna) a külföldi befektetéseknek az állami tulajdon privatizációjában. Az eredeti szándékok szerint a célkitűzések a mind gyorsabb ütemű privatizáció végrehajtására irányulnak. Ez pedig a belföldi tőkefelhalmozás hiánya miatt külföldi befektetők mind nagyobb bekapcsolásával volna elérhető.

A gazdaságpolitikai szándékok 1980. évben történt megfogalmazása után a belföldi vállalkozásbarát környezet kialakulásának elősegítésére a belföldi befektetők támogatására történtek ugyan próbálkozások, ezek azonban a kedvezőtlen helyzeten nem változtattak. Sőt, bizonyos értelemben a vállalkozási környezet feltételeinek romlását idézték elő. A feltételromlás egyik fő okozója kimondatlanul is a keményvonalas restriktív állami költségvetési politika, amely kényszerű cselekvések sorozatából áll és többek között akadályozza a gazdaság alapelemének, a magyar bankrendszer privatizációjának megindulását. Ehelyütt nem térnénk ki a magyar bankrendszer anomáliájának és az állami költségvetési politikával való okozati összefüggésének elemzésére, azonban a belföldi krónikus tőkehiánynak - a finanszírozások közül kialakult bizonytalanságoknak és bizalmatlanságoknak az oka a magyar bankrendszer lemerevedett struktúrájában a költségvetés "egyensúlyának" megőrzésében, mint prioritásban a szinte fizetésképtelen² kereskedelmi bankmonstrumok továbbélésének biztosításában és nem a gazdaság élénkítéséhez szükséges, tőkeszegénység felszámolásában van.

² Figyelő 1993. szeptember 23-i száma "Pillantás a magyar bankhelyzetre"

Az 1994. évre tervezett adózási változások sem a vállalkozásbarát gazdasági környezet kialakulásának irányába hatnak. A vállalkozási minimáladó bevezetése tovább nehezíti a vállalkozások terheit. Hatása még rosszabb, ha a pénzügyi kormányzat figyelmen kívül hagyja továbbra is azt, hogy az induló vállalkozások a felfutás időszakában a legköltségérzékenyebbek és a legjobban sebezhetőek. A társasági nyereségadó mérséklése ebből a szempontból nem játszik szerepet és továbbra sem ösztönöz a profit újbóli befektetésére.

Immáron lassan jubilál a gazdaságpolitikával szemben támasztott kiszámíthatóság követelménye. A vállalkozók szempontjából a kiszámíthatóság egyre inkább nem jellemzi a gazdasági környezetet és sajnálatos módon a változások többnyire negatívan befolyásolják a még megmaradt vállalkozási kedvet.

A gazdaságpolitika kétségbeesett erőfeszítéseket tesz az ország fizetőképességének megőrzésére, a költségvetési hiány IMF által előírt szinten tartására, és finanszírozására.

Ennek lehet a következménye, hogy Magyarországon néhány lényegi gazdaságpolitikai tényező fordítva működik, mint ahogy ez egy normál piacgazdaságban elvárható lenne. Még talán emlékszünk rá, hogy 1987-88-ban óriási kereslet volt elsősorban a tartós fogyasztási cikkek iránt. Akkor nem volt árualap. Ausztriában sok kereskedő betegre kereste magát, a magyar kereskedők sóvárogva nézték a határtól 100 m-re felhalmozott árudömpinget.

Most van bőséges áru kínálat hála a liberális importszabályozásnak, azonban a fizetőképes kereslet egyre csökkenő mértékű, különösen a középosztály fogyasztása egyre kevesebb.

Nemcsak a fogyasztási áruk piaca működik fordítva, hanem a pénzpiac is. Kezdtünk fellélegezni, amikor a Magyar Nemzeti Bank 19%-ra csökkentette az alapkamatot. Mert ugye a gazdaságélénkítés alapja a fejlesztés-beruházás, a beruházási kedv viszont csak

megfizethető tőkeköltség esetén működik. A pénzügyi kormányzat "hivó" fele tehát már több hónapja jósolja a gazdaságélénkülést, a másik fele pedig az 1991. évi szintre emeli az alapkamatot, amely a lehetetlenülés mértékéig drágítja meg a hitelt. Az így fellépő költségráfordítás növekedés miatt is jelentős vállalkozói réteg szorul ki a belföldi befektetési piacról vagy elretten attól, hogy egyáltalán vállalkozásba fogjon.

A kialakult helyzetet tovább súlyosbítják a kereskedelmi nagybankok likviditási problémái, némelyeknél a fizetési képtelenség bekövetkezésének lehetősége, ha hozzávesszük mindazokat a szakmai hiányosságokat, amelyek ezen állapot eléréséhez hozzásegítették a bankokat, rövid távon nem látszik lehetőség a dilemma feloldására.

Helyesebben, volna megoldás a többször elodázott kereskedelmi bankok privatizációjára. Ennek következményei azonban ismertek. Így marad a sokak számára nem kívánatos állapot, pedig a csőd szele itt-ott már meglegyintette a magyar pénzvilágot.

A privatizációs folyamatban a különböző privatizációs technikákhoz tartozó hitelezési vagy részletfizetési eljárások, egyéb fizetési kedvezmények - néhány kiemelten támogatott projekt kivételével (Pl. Danubius részvények értékesítése) - igen nehezen, körülményesen működnek. A fedezethiány miatt és más értékesítési vagy az objektum továbbműködtetési feltételeinek és garanciáinak tisztázatlansága miatt egzisztencia ("E") hitelhez hozzájutni hosszú kitartást és vaskos idegrendszert igényel.

A kezdő vállalkozói hitelek (start-, ill. japán hitel) korlátozott mértékben állnak rendelkezésre. Sok esetben a bizonytalanságok miatt vagy szakértelem hiányában nehézkes a kérelmek elbírálása, továbbá a 200%-os fedezetbiztosítás előteremtése és prezentálása.

Létezik ugyan a hitelgarancia intézménye. Ennek igénybevétele a kezdő vállalkozó számára további költségterheket jelent. Az

információk szerint az alap erre az évre már ki is merült. A fenti eszmefuttatás alapján levonható az a következtetés, hogy a magyar privatizációs folyamatban a belföldi kereslet élénkülése nem várható.

A kezdő vállalkozók hitelfelvételei drágultak, abszolút mértékben is korlátozott a felvétel lehetősége. Így belföldi vállalkozói oldalról nehezen elképzelhető, hogy a kormányzat az egyre bizonytalanabbul prognosztizált gazdaságélénkítési elképzeléseihez támogatást kapna. Ha ehhez még hozzávesszük a privatizációs kínálat romlását, az ajánlatokban szereplő állami tulajdonú cégek nagyfokú és folyamatos gazdasági leépülését és az ennek következtében előálló értékvesztését úgy véljük, hogy nincs és nem lesz könnyű helyzetben az, aki ebből a helyzetből kiutat próbál keresni. Nagy a valószínűsége, hogy a még privatizálásra váró állami tulajdon elporladása visszafordíthatatlan folyamattá vált.

Miután az egyik alapkérdés a belföldi tőkeszegénység ellensúlyozása, így kézenfekvő az egyik menekülési út, a külföldi befektetők érdeklődésének fenntartása - esetleg fokozása.

Míg 1989-ben a beáramlott külföldi működő tőke nagyrésze USD (300 millió), addig 1991-ben 1,7 milliárd USD (NGKM adat) volt. Az elmúlt években összesen 5,3³ milliárd dollárt fektettek be a magyar gazdaságba. Ez előzetes becslések alapján 1993-ban mintegy 1,5 milliárd USD lesz. Annak ellenére, hogy a külföldi befektetések üteme lassulni látszik, még mindig igen jelentős forrása a magyar gazdaság működőképességének és az adósságszolgálat teljesítésének.

³ Napi Gazdaság, Üzlet, Világ, Politika 1993. szeptember 13. szám, már idézett cikk

3. A külföldi befektetők stratégiája és a gazdaságpolitika

Nem kívánok jóslásokba bocsátkozni a külföldi befektetések jövőbeni alakulását illetően. Azonban a külföldi befektetők stratégiája és a magyar gazdaságpolitika vállalkozási feltételrendszere között kölcsönhatás a jövőben is jelentős kihatással lesz a külföldi befektetések ütemének alakulására. A gazdaságban működő külföldi érdekeltségű cégek és belföldi vállalkozások között a gazdaság és piac természetéből eredően szorosabb vagy lazább üzleti kapcsolatok alakulnak ki (termelési kooperációk - piaci árucseré - pénzügyi - szakmai stb. kapcsolatok). Így elképzelhetetlen egy olyan gazdasági környezet és feltételrendszer, amelyben a külföldi befektetések prosperálnak, a belföldi vállalkozások zöme a létért, a fennmaradásért küzd. Így nagy valószínűséggel, ha a magyar gazdasági környezet és gazdaságpolitika a belföldi befektetők -vállalkozók számára nem vállalkozásbarát - azokat folyamatosan deffenzív - védekező magatartásra kényszeríti, az ilyen környezetben a külföldi befektetések lanygulásával hosszabb távon a vállalkozások stagnálásával eredménycsökkenéssel lehet számolni.

Ennek kivédésére a külföldi befektetők arra kényszerülnek, hogy a gazdaság elsődleges előnyeit maximálisan kihasználják (olcsó munkaerő) és az ebből származó esetleges extraprofitot nem Magyarországon realizálják, illetőleg forgassák vissza a befektetéseikbe.

A következőkben ebből kiindulva a teljesség igénye nélkül szeretnék foglalkozni a külföldi érdekeltségű cégek követett stratégiájának néhány általános és konkrét vonatkozásával. Nézzük meg röviden melyek azok a tényezők, gazdaságpolitikai feltételek, amelyek miatt Magyarországot még mindig a külföldi befektetők Közép-Kelet-Európában bizonyos szempontból előnyben részesítik.

A külföldi tőkebefektetések alakulását Magyarországon

Év	A vegyesvállalatok száma*
1989-ig	1.879
1990-ben	3.814
1991-ben	5.642
1992-ben	4.100
Összesen:	15.435

* Forrás: Központi Statisztikai Hivatal

A gazdasági társaságok számát tekintve legjelentősebb partnerek: Németország, Ausztria, USA, Olaszország, FÁK országai és Svájc. A befektetett tőkenagyság szempontjából jelentős partnerek: Ausztria, Belgium, Németország, Svájc, Franciaország, USA. Magyarország megítélése a befektetni szándékozók szempontjából kedvezőnek mondható az alábbi feltételek alapján:

- belpolitikai stabilitás
- külgazdasági kapcsolatépítésben elért sikerek
- törvényi háttér és garanciáink a külföldi befektetőknek
- a piacgazdaság építésében elért eredmények
- az infrastrukturális feltételek
- a privatizáció előrehaladása
- magánvállalkozások számának növelése
- a forint viszonylagos stabilitása
- a képzett munkaerő
- valamint a csökkenő infláció.

4. A külföldi befektetők motivumai és stratégiai célkitűzései

A tapasztalatok alapján a külföldi befektetések a vártnál kisebb mértékben járulnak hozzá a konvertibilis export növeléséhez. Így a külföldi befektetések stratégiai céljai nem mindig esnek egybe a magyar gazdaságpolitika konvertibilis exportbővítő stratégiai célkitűzéseivel.

Mig korábban a külföldi befektetések motivációjában jelentős szerepet kaptak a magyar vállalatok akkor még meglévő jelentős piaci részesedései a volt Szovjetunió illetve a volt KGST országok piacain, addig ez a motivációs tényező ma már az események ismert fordulatai következtében elenyésző mértékű. A motivációs hatás gyengüléséhez a magyar cégek piacvesztésén kívül hozzájárult még a közép-kelet-európai országokban megjelenő privatizációs kínálatnövekedés is.

A külföldi tőke magyarországi befektetéseinek eredeti motivációi közül kiemelhetők:

- a magyar piacra történő behatolás, piaci részesedés megszerzése
- új fogyasztók bekapcsolása az értékesítésbe
- új beszállítói - kooperációs kapcsolatok keresése - a cég know-how-jának kiterjesztése (esetenként az életciklus leszálló ágában lévő technológiák betelepítése)
- vagy második vonalbeli technológiák továbbhasznosítása
- elsősorban un. "zöldmezős" beruházásoknál csúcstechnológiára alapozott részegység, félkész vagy késztermék telepítése.

Az eredeti motivációk közül is kiemelendő a relatíve olcsóbb magyar munkaerő, amely ugyan a szép lassan emelkedő bérköltségek és járulékos költségek miatt jelentősen drágult, de a bér még így is mintegy nyolcada a német munkások bérének.

A csúcstechnológia által igényelt magasan kvalifikált szakemberek (mérnök, kvalifikált szakmunkások, gazdasági ügyintézők stb.) lényegesen olcsóbban megszerezhetők a külföldi befektetők által. (A növekvő munkanélküliség fokozottan érintette a kvalifikált szakmunkás réteget és mérnököket.)

A külföldi befektetők számára lényeges kérdés a tőke megtérülés. Mérvadó a reálkamatoknál néhány százalékkal nagyobb, de 8-10% körüli árbevétel arányos nyereség elérése.

Ha a külföldi befektető kockázatosnak látja a magyarországi befektetését arra fog törekedni, hogy az minél előbb megtérüljön és csak minimális pénzeszközöket forgasson vissza a vállalkozásba. Az ilyen befektetés nem tekinthető stratégiai befektetésnek.

Feltételezhetően ezt a fajta stratégiát követik a pénzügyi befektetők is.

A szakmai befektetőknél a profit maximalizálására irányuló szándékot háttérbe szorítják a befektető anyavállalat ún. negatív (a magyar gazdaság számára) motívumai - a termelés elsorvasztása - a magyar gyártású termékek visszaszorítása, az anyavállalat termékeivel való helyettesítése.

A multinacionális cégek általában belső elszámoló árakkal, ún. transzfer árakkal számolják el egymás közötti szállításaikat. Ez kiváló eszköz a külföldi, így a magyar befektetéseknél is (elsősorban termelő és kereskedő) a leányvállalatok gazdasági teljesítményének kézivezérlésére a profit repatriálására.

Ez a negatív motívum nagymértékben rontja a multinacionális cégek által létrehozott korszerű (csúcs) technológiák szakmai kisugárzó hatását.

Pedig ez a lehetőség elsősorban a magyar beszállítói háttér kialakulásán keresztül megteremthetné az európai integráció műszaki, gazdasági, piaci feltételeit.

A külföldi befektetések motívumai, stratégiái alapvetően különböznek attól, hogy kereskedelmi vagy termelő cégről, élõmunkaigényes bér munkát végzõ vagy részegységet, illetve készterméket elõállító, bonyolultabb technológiával mûködõ cégrõl van-e szó.

A tapasztalatok alapján a befektetett tõkenagyság is alapvetõen befolyásolja a külföldi cégek stratégiáját és viselkedését.

Végül megemlítem, hogy külföldi cégek marketingstratégiáját gyakran jellemzi a globális stratégia, az európaival, amerikaival megegyezõ marketingeszközök alkalmazása a magyar nemzeti piacon.

5. A külföldi érdekeltségû cégek managementjének néhány jellemzõje

A külföldi befektetések motivációja-stratégiája döntõ hatással van a management kialakítására. Meghatározza a szervezet felépítését, a hatásköri, érdekeltségi viszonyokat, az alkalmazott vezetési módszereket.

Ebbõl adódóan a külföldi érdekeltségû cégek managementje Magyarországon igen vegyes képet mutat. Kisebb törzstõkével rendelkezõ cégeknél (elsõsorban kereskedelmi célú Kft-nél, ahol az alapítói tõke 1-2 millió forint) a management túlnyomórészt magyar, a külföldi fél igen gyakran a "csendestárs" szerepét tölti be.

A nagyobb tõkeerõvel rendelkezõ cégeknél jellemzõ a vegyes management, Kft-knél a kettõs ügyvezetés. Ez méginkább jellemzõ, ha a külföldi alapító 50%-ot meghaladó tulajdonosi részarányal rendelkezik.

Ez esetben a vállalat vezetésében domináns a külföldi cég managementje. Nagy nemzetközi konszernek által létesített tőkeerős cégeknél a cég teljes vezetését a külföldi alapító delegálja egyértelműen előírva a többségi tulajdonosi pozícióból az általa bejártatott, jól bevált management módszerek alkalmazását. A cégek gyakran delegálnak a felsőbb manageri feladatok ellátására lojalitásukat és szaktudásukat már bizonyított, régebben Magyarországról elszármazott szakembereket. Külföldi érdekeltségű cégek fenti módon történő irányítása, a helyi szociális-társadalmi, kulturális viszonyok - történelmi hagyományok stb. figyelmen kívül hagyása sok esetben igen komoly konfliktusok forrása magyar és külföldi managerek, cégvezetés és alkalmazottak között, és jelentős konfliktus forrása az egyre kiszolgáltatottabb "bérmunkások" és management között.

Az alábbiakban röviden nézzük meg mik a hasonlóságok és különbségek a magyar és a külföldi management között. Nagyon fontos, hogy megértsük hogyan működik ma egy vegyes management, milyen és hogyan javítható az együttműködés a magyar és külföldi managerek között.

A külföldi managerek, akik szívesen jönnek Magyarországra általában 1-1/5 év alatt képesek a beilleszkedésre és a ékapcsolatteremtésre.

A beilleszkedést megnehezítik:

- a gondolkodásbeli
- a kulturális
- mentalitásbeli

különbségek.

Legkönnyebben érnek célt a kereskedelemben és legnehezebben a pénzügyek, könyvelés területén. Ez utóbbi területen sajnos viszonylag kevés az alkamas szakember. A képzett, gyakorlott jó szakemberek a

csődbe jutott állami szektortól a privát adótanácsadó és könyvelés végző, illetőleg könyvvizsgáló cégekhez távoztak. Ezen a területen nagy a kereslet a jó szakemberek iránt.

A külföldi menedzserek számára gondot okoz az infrastruktúra fejletlensége, és elég gyakran változó törvények és előírások. Problémát jelent az állami támogatások hiánya, ha van akkor az is komplikált, sokszor protekcionista elosztása.

Nem értik például, hogy a közszolgáltatások megvételénél miért kell az elég jelentős közműfejlesztési hozzájárulással a szolgáltatások fejlesztését finanszírozni, és ha minden beruházónak meg kell ezt fizetni, mégis miért gyenge színvonalúak a szolgáltatások.

A külföldi menedzserek tapasztalatai alapján - a magyar menedzserek:

- nehezen hoznak döntést
- nem vállalják a kockázatot
- csekély rugalmasságot tanúsítanak
- biztonságra törekednek
- munkájukban a szükségesnél több az érzelmi elem
- nem erős a cég iránti lojalitás
- a versenyhelyzettől tartanak
- a problémamegoldásban gyakran az intuíciónak támaszkodnak
- komoly problémáknál hiányzik a kitartás.

Ezzel szemben:

- jó tanulási készséggel rendelkeznek
- érzékenyek az újdonságok iránt
- elkötelezettek az ügy iránt
- képzettségük, intelligenciájuk magas
- rövid időn belül képesek jó kapcsolatokat kialakítani
- gyorsan képesek elsajátítani a management ismereteket
- többnyire jó idegen nyelvtudással rendelkeznek.

A külföldi managerek számára problémát okoz:

- az emberi kapcsolatok létesítése
- az eltérő munkastílus
- a kezdeti figyelmetlenség a munkatársak részéről
- a technikai részletek megértésében mutatkozó nehézségek
- a pontosság és a minőségi szemlélet hiánya a munkafolyamatban
- a költségszemlélet hiánya
- az árpolitika és számviteli rend
- a jogszabályok változásai
- a bankrendszer fejletlensége - az informatika korszerűtlensége
- a magyar managereknél meglévő informális kapcsolatrendszer, amely szűklátókörűséget okoz.

Ezzel szemben a magyar managerek szempontjából az együttműködési nehézségek okozói:⁴

- A külföldi manager nem veszi figyelembe a helyi társadalmi, szociális, kulturális, gazdasági adottságokat
- A korszerű ismeretek átadása, a külföldi managerek fenntartása, hiúsága, esetenként a nélkülözhetetlenség látszatának elvesztése miatt meghiúsult.
- A cégeknek és delegált managereiknek nincs e magyar piacra kidolgozott részletes stratégiája.
- Az alkalmazott management és vállalati stratégia gyakran nem különbözik az alapító cég által külföldön alkalmazottól. Így a magyar vállalat a külföldön bevált marketing stratégiát és reklámeszközöket követi

⁴ Megjegyzés: A személyes kutatáson és gyakorlati tapasztalatokon is nyugvó, jellemző manager tulajdonságokat megerősíti a Helmut Neumann International képesség felmérése vezetési tanácsadó-képesség felmérése is. Figyelő, 1992. október 8. szám.

természetesen a többségi alapítói pozíció által meghatározott módon.

- A külföldi menedzserok, a képzési rendszer, piactgazdasági hagyományok miatt gyakran alapvetően speciális módszerekben, eljárásokban sematikusan-praktikusan alkalmazható modellekben gondolkodnak. Gyakori az ún. szegmens látás. Ez jól működő államigazgatás, piactgazdaságban ismétlődő problémamegoldásnál eredményes lehet.

Személyes tapasztalatok alapján egy olyan helyzetben, ahol ettől eltérő, szokatlan körülmények folytán (rendszeres üzleti kapcsolatok hiánya, alacsony munkamorál - teljesítményhiány, vagy fluktuáció, forráshiány, irreális kamatköltség, export diszkrimináció valamely ország piacán stb.) komplex megközelítési módot kellene alkalmazni, esetenként szokatlan az irracionális határán lévő problémát kezelni. A sematikus, empirikus problémamegoldó módszerek csődöt mondanak.

- Igen gyakori, amikor a külföldi menedzserok nem veszik tudomásul a magyar számviteli és költségelszámolási rendet, ragaszkodnak az általuk ismert és begyakorlott, némileg eltérő módszerekben. Sok esetben nem is akarják megtanulni a magyar rendszert, rábízzák azt magyar kollégáikra és a könyvvizsgálókra, de a bizalmatlanság fönmarad. Az alapító cég számára alapvető fontossággal a nemzetközi mérleg bír. A magyar szabályok szerint elkészített mérlegért magyar kollégáikat teszik felelőssé.

A cégek egy részénél az éves vagy rövidebb távú üzleti tervek is az alapító módszerét alkalmazva készülnek. Ezért aztán az eltérő elszámolási szabályok szerint nem egyszerű a tényadatokkal való összehasonlítás.

Az alapító külföldi cég részéről megfogalmazott erős teljesítménykényszer, az erőforrások management által történő szabad

felhasználásának esetenkénti korlátozása párosul a külföldről delegált és a belföldi management közötti szinkronhiánnyal. Így a cég alapítását követő "mézeshetek" után felmerülő üzleti, környezeti, emberi problémák megértése, kezelése, helyes döntések meghozása a szükségesnél nagyobb energiát von el a managementtől és erősíti a cég külföldről történő kézi vezérlését.

Nézzük meg röviden, hogy melyek azok a tényezők, amelyek megértése nélkül egy külföldi manager nem lehet sikeres és így a magyar kollégával együttesen vezetett cég managementjében nincs esély a szinergia kialakulására.

- Fontos annak ismerete, hogy a piacgazdasági feltételek még nem alakultak ki és ezért például a szükségesnél nagyobb gondot kell fordítani a beszállítókra, üzleti partnerekre.
- A pénzpiac, tőkeáramlás államilag szabályozott, nem működnek a kereslet-kínálat automatizmusok.
- A "szocialista" ipar tönkrement, a privatizált ipar teljesítménye lassan nő.
- A néhány év alatt alapított óriási számú vállalkozások külföldi gyakorlatot meghaladó (2-3-szor több) mértékben mennek tönkre rutintalanság, vállalkozási ismerethiány, tőkehiány, kellő előrelátás, stratégiai gondolkodás hiánya miatt. Igen nagy számú cég ellen folyik csődeljárás. Sajnos ezek száma 1994-ben várhatóan nőni fog, ugyanis belép az "E" (egzisztencia) hitel tőketörlesztési kényszer.
- Lassan, körülményesen halad a privatizáció. Az óhatatlan protekcionizmus következtében az állami ipart már az ún. előprivatizáció vagy ezt követő akciók során kicsemegézték. A megmaradtak egyre reménytelenebb helyzetbe kerülnek.
- A törvényben meghatározott minimálbér bruttó 9.000,- Ft/hó (1993.febr.1-től), az emberhez méltó megélhetéshez 16-18 ezer forint nettó jövedelere volna szükség. A mai Magyarországon nemcsak a társadalom, a gazdaság, hanem

az emberek is "átmeneti" állapotban vannak. Egy demoralizált hitevesztett, elszegényedő munkavállaló tömeggel nem lehet a korszerű technológiákat termelő vagy kiszolgáló berendezéseket működtetni. Szociális helyzetük meghatározza vagy legalábbis befolyásolja a dolgozók teljesítménykészenlétét, motiváltságát közösségbeni magatartását, munkájának minőségét. A felsorolt környezetbeli, emberi kulturális tradicionális adottságok megismerése, tiszteletben tartása, nélkül, az emberi szakmai kapcsolatok kialakítására való fogékonyság hiányában egy külföldi manager Magyarországon üzleti szakmai sikert elérni nem igazán tud.

Ami a külföldi managerek pozitív tulajdonságait jellemzi:

- professzionalizmus
- magas szintű képzettség és képesség
- gyakorlatias gondolkodás
- idegen nyelv ismerete
- gyors döntési képesség
- határozott fellépés
- egészséges önbizalom
- önérvényesítésre és önmegvalósításra való törekvés
- magas teljesítmény elérésének képessége
- jó időgazdálkodás
- kiváló és praktikus adminisztrációs készség
- költség- és eredményszemlélet
- cég iránti abszolút lojalitás
- egészséges önbizalom
- magabiztos fellépés.

Ami negatív:

- nehezen fogadják el a helyi sajátosságokat
- magyar kollégáiktól alkalmazkodást várnak el
- a dominanciára való abszolút törekvés a cégvezetésben

- a magyar piacra kidolgozott részletes stratégia hiánya
- a helyi szociális társadalmi viszonyok iránti érzéketlenség
- a gondolkodási külső körülmények törvényi keretek esetenkénti meg nem értése
- a magyar kollégáik és munkavállalók iránti bizalmatlanság
- esetenként az együttműködésre való törekvés hiánya
- egyes külföldi managereknél túlzott önbizalom megnyilvánulása.

6. Külföldi manager vélemények a magyar vezetési - működési feltételekről

Az alábbiakban közreadott manager vélemények a szerző saját kutatásaiból összegyűjtött információk, interjúk anyagainak feldolgozásából származnak.

- 1.) Magyarország elvesztette kelet-európai piacait - új piacokat kell találni. Létkérdés a nemzetközi termelési kooperációkba való bekapcsolódás. Ennek egy nagy lehetősége a multinacionális cégek magyar leányvállalatainál a hazai beszállítások részarányának növelése.
- 2.) A magyar munkanélküliség jelentős, de nem kezelhetetlen. Számunkra kifejezetten előnyt jelent a kvalifikált szabad és relatíve olcsó munkaerő.
- 3.) A magyar gazdasági élénkülés legnagyobb problémája a tőkehiány. Ezért különösen fontos a külföldi tőke érdeklődésének felkeltése - vállalkozásbarát gazdasági környezet kialakítása.
- 4.) A cégek működését nehezíti, a management munkájának hatékonyságát rontják a statisztikai adatszolgáltatás területén évek óta meglévő hiányosságok. Egyáltalán nem, esetenként nehezen vagy kemény pénzért lehet létfontosságú az üzleti döntéseket befolyásoló ágazati, szakágazati stb. információkhoz jutni.

- 5.) A magyar infrastruktúra több évtizedes elmaradását nem sikerült pótolni. Rosszak az utak, elmaradott a telefonhálózat, lassú, körülményes a közlekedés stb. A szolgáltatási színvonalhoz képest az infrastruktúra az utóbbi időben jelentősen megdrágult.
- 6.) A magyar bankrendszerben a funkcionális és technológiai elmaradottság mellett dominál a pénzügyi "hatósági" jellegű szerepkör, a rendelkezésre álló források protekcionista elosztása, valamint a múltból fakadó bizalmatlanság az ügyfelek iránt. Esetenként a vállalkozói hitelek odaítélésénél az üzleti tervek és a vállalkozói háttér elbírálásánál a hitelkockázat megítélésénél hiányzik a profi, szakmai háttér. Ez további forrása lehet a bizalmatlanságnak és a nem racionális alapokon történő döntésnek.
- 7.) Fontos szerepet tulajdonítanak a korszerű management kialakításának.

Szerintük a magyar mérnökök és szakmunkások kiválóan képzettek, megfelelően kreatívak, igen gyorsan képesek a csúcstechnológia elsajátítására. Hangsúlyozzák a magyar műszaki szakképzés magas színvonalát.

7. Hogyan javítható és alakítható ki a vezetési együttműködés

Mindenekelőtt alapvetően fontos, hogy a befektető nyugati cég a magyar piac sajátosságainak megfelelő világos célokat, koncepciót és stratégiát dolgozzon ki. Ebből világosan és egyértelműen meghatározandó a külföldi érdekeltségű vállalkozás küldetése, stratégiája, eszközrendszere és rövid, esetleg hosszú távú célkitűzése.

Mindezekkel a magyar és külföldi managereket egyaránt meg kell ismertetni, meg kell nyerni bizalmukat és feltétlen támogatásukat. A magyar managerek lojalitását, biztonságerzetét, fellépését a világos, egyértelmű célok és vezetési feltételek alapjaiban kedvező irányban befolyásolják.

A nyugati managerektől

- elvárható a helyi kulturális mentalitásbeli különbségek megértése az ország történelmi hagyományainak, tradícióinak megismerése és tiszteletben tartása
- elvárható a szociális, gazdasági körülmények, eszközrendszerek megismerése és megértése
- szükséges a magyar managerek, munkások, alkalmazottak személyiségének megismerése, emberi méltóságuk tiszteletben tartása.

A külföldi managereknek törekedniük kell a szűkebb szervezetbe és környezetbe való beilleszkedésre, emberi kapcsolatok kialakítására, szükség esetén még országunk nyelvének elsajátítására is. "A nyugatról jött nagy bölcs fehér ember ideje lejárt". A magyar manager társaikat, munkásokat lenéző másodrangú emberként kezelő külföldi managerek egyre kevesebb megértésre viszont növekvő ellenszenvre számíthatnak.

- Törekedni kell belső- és külső kommunikáció javítására, a legkorszerűbb know how önzetlen átadására a magyar managereknek.
- Egyenrangú partnernek kell elfogadni a magyar manager társaikat. A dominanciát a tehetség, rátermettség, az eredményesség dön se el.
- Ezért a magyar managerek számára igen lényeges szempont a játéktér korrekt meghatározása.

Végül lényeges kérdés, hogy a külföldi befektető cég magyar egyes vállalatánál csak a reális szükségleteknek megfelelő, saját managerlétszámot delegáljon. Fokozatosan adja át a cég irányítását a magyar managernek, fenntartva magának továbbra is a cél - stratégia - üzleti koncepció a teljesítményszint és minőségi elvárások meghatározásának és cégműködés ellenőrzésének jogát.

Agrárjövők dilemmái történelmi utunk tükrében

A magyar mezőgazdaság a válság súlyos problémáival küszködik. Fejlődési alternatívái tisztázatlanok, az ágazat sorsa a pártok csatározásainak továbbra is az egyik fő küzdőtere.

A rendszerváltás óta tartó bizonytalanság, a koncepcióhiány, a tulajdonosi bizonytalanság, a gazdasági folyamatok túlzott mértékű ideológiai megítélése és egyéb negatív jelenségek - az agrárnépesség elszegényedése, az ágazat jövedelemtermelőképességének drasztikus csökkenése, a termelés alapjainak felélése - is jelzik, hogy sürgős és hathatós intézkedések megtételére lenne szükség.

Az ágazat a 80-as évek végére produkált kifulladás jeleit önmagukért beszéltek, a belső rendszerbeli tartalékok fokozott érvényrejuttatására tett kísérletek - üzemben belüli önelszámoló egységek létrehozása a hatékony anyagi érdekeltség jegyében - pedig teljes kudarcot vallottak, mert a mesterkélt felélesztett tulajdonosi tudatot, csak "félíg-meddig", "ideig-óráig" sikerült a parasztságban tudatosítani, miközben a külső makrogazdasági feltételek egyre romlottak.

A kialakult agrárválság okait - történelmi kronológiai sorrendben - a következőkben lehet összegezni:

- 1848-tól tekintve, a megkésett polgárosodás dilemmái, a porosztas fejlődési pálya kegyetlen ellentmondásosságai a magyar parasztságra nézve;
- a II. világháború utáni gazdasági racionalitást mellőző, politikai indíttatású földosztás;

- az erőszakos szövetkezetesítés, majd 30 éven át tartó, tulajdonosi tudatot mellőző, háttérbe szorító szövetkezeti politika;
- az ország 40 éves gazdaságpolitikája: az ipari termelés közvetlen finanszírozása a mezőgazdasági árdiszparitás révén;
- piaci teret vesztő termékszerkezet, telített agrárpiacon.

Sok megoldatlan kérdés halmozódott fel az ágazatban, azonban igazságtalanság volna csak a hibákról beszélni, s az eredményeket elhallgatni:

- bizonyos objektív behatároltsággal dacolva, a sztálini-modelltől való eltérés a magyar mezőgazdaságban volt a legerőteljesebb: pl. a háztáji gazdaságok pozitív szerepe és a viszonylag nagy szövetkezeti önállóság;
- az élelmiszerkínálati piac megteremtése, a hazai ellátás biztosítása mellett jelentős exportteljesítmény, tartós pozitív ágazati külkereskedelmi mérleg. A GDP-hez - összehasonlító árak alapján - átlagosan 18 % körüli részarányjal járult hozzá az ágazat 1975-1990 között, úgy, hogy a konvertibilis és rubelelszámolású export-árbevételeivel a nemzetgazdaság húzóágazatának, motorjának minősült;
- az ágazat fokozott közteherviselő képessége, költségvetési befizetései meghaladták a kapott támogatást;
- biztos megélhetési forrást jelentett a magyar parasztságnak;
- időnként a nemzetközi fejlődést meghaladó növekedési pályát ért el /1965-1980/

Hazánkban a mezőgazdaság újjászervezése közepette a tulajdon anomáliáinak, a kezdeményező készség és vállalkozás, a paraszti értékek, a jó gazda szemlélet újjáélesztése került előtérbe, míg egy kicsit a kellenél hátrább szorult a mezőgazdasági szervezetek belső megújulása.

A tulajdon, az ár, a támogatás és a finanszírozás kérdése összefüggő rendszert alkotnak, de a tulajdonviszonyok megreformálásától várható a legnagyobb termelésre gyakorolt pozitív hatás, másrészt az ország gazdasági helyzetét figyelembe véve, nincs lehetőség a mezőgazdaság számára nagyvolumenű kedvezményes hitelrendszer megteremtésére - fizetőképes felvevőpiacok és olcsó források is kellenének ehhez -, a támogatási kvóták emelésére nagyobb jövedelemtartalmú árszínvonal érvényesítésére. Konkrétan, az ágazat működőképességének fenntartását és egy szerény növekedési pálya elérését ágazaton belüli tartalékokból, és ami talán nemzetgazdaság számára a legolcsóbb, a tulajdonosi tudás helyreállításával lehetne elérni.

Tárgyi elemzésemnek, (mely nyilván csak szűkös terjedelmű korlátokra szorítkozhat, nem célja a 90-es évektől alkalmazott válságterápia értékelése - hatása kézzelfogható, önmagáért beszél-) az a feladatot szántam, hogy a magyar agrármúlt történetiségéből visszanyúljak a polgári fejlődés kezdetéig, számbavegyem a főbb állomásokat, amelyeknek meghatározó szerepük volt, illetve van jelen és a jövő dolgainak alakulásában, mert elmozdulási pontokról javaslatot tenni csak a múlt reális ismeretének birtokában lehet. A visszatekintés földtulajdon-centrikus, amely kategóriakör mindig is középponti kérdése volt az agrárágazatnak.

Erdei Ferenc gondolatait idézve: "A parasztok életének a föld az első törvénye. Ez a természet, amely minden pillanatban uralkodik rajta, ez a termő valóság, amely termelő szolgává teszi és ez a műhely, amely örökös munkával köti magához..."

Ha a tulajdonosi és szervezeti struktúráknál helyes irányba történik az elmozdulás, évtizedekre megalapozott lesz a parasztság jövője, ha rosszul, generációk kerülnek létbizonytalanságba. Az "ezeréves per", hogy kié legyen a föld, milyen szervezeti formákban gazdálkodjanak rajta, a rendszerváltást követő 3. évben is a magyar társadalmat

foglalkoztató kérdések élvonalában helyezkedik el. A jelenlegi tulajdonosi és használati viszonyokkal való folyamatos elégedetlenség is azt sejteti, hogy kielégítő megoldást a magyar agrárszektorban még nem sikerült találni. Némi túlzással és iróniával mondhatom, az "ezeréves per"-ben még mindig nem hirdettek ítéletet, vagy ha hirdetnének is, ha valamilyen állapotot szentesítenének, törvényerőre emelnének, minden bizonnyal az rövid úton az elégedetlenségek központjába kerülne, megfellebeznék...

Milyen gyökerekből is táplálkoznak az új agrárius elképzelések...?

Pörgessük vissza a történelem kerekét másfél évszázaddal és vizsgáljuk meg a parasztság megtett útját és küzdelmeit.

1. A földtulajdon- és használati viszonyok alakulásának történeti áttekintése 1848-tól napjainkig

1.1. A jobbágyszabadítás és a II. világháború közti időszak

A magyarországi polgári fejlődés kialakulásában az 1848-as jobbágyszabadításnak volt meghatározó szerepe. Felszámolták a parasztok földesúrtól való feudális függését, de a jobbágyság nagy része föld nélkül szabadult fel. Megmaradt a nagybirtokrendszer, és a földesúri osztály vezető szerepet játszott az ország politikai életében. A feudális maradványok fékeztek a mezőgazdaság, s ezen keresztül az egész gazdasági élet fejlődését és különösen keservessé tették a parasztság és a mezőgazdasági munkások helyzetét. Jellemző példája a poroszutas fejlődésnek Magyarország, ahol az 1848. évi polgári forradalom nem vezetett a hűbéri nagybirtokok teljes felszámolásához.

Az 1867-es kiegyezés hosszú időre stabilizálta az agrárfejlődés 1848-ban kialakult kereteit. Az 1. számú táblázatban szereplő adatok

és arányszámok egyértelműen tükrözik a földbirtok-megoszlás aránytalanságait a századfordulón.

A monarchia növekvő piacán való védettség a nagybirtok olcsó, nagytömegű munkaerőre alapozott tömegtermelésének kedvezett és konzerválta a birtokviszonyokat.

A múlt század végének politikai életében nagy szerepet játszó Magyarországi Szociáldemokrata Párt elsősorban az ipari munkások problémáival foglalkozott, de nem zárkózott el a mezőgazdasági munkások és falusi proletárok problémáinak kezelése elől sem, jóllehet az elképzelésekben a parasztság jövője és szerepe eléggé tisztázatlan volt.

A múlt század végi szociáldemokráciában két agrárelmélet uralkodott, amely eszmeiségek Kelet-Közép-Európában váltakozva ugyan, de folyamatosan jelen vannak a XX. században is. Az egyik az ortodox marxista felfogás volt, amely a nagybirtokok felosztását és kisüzemek létesítését sürgette.

A kisbirtokrendszerben a földhöz jutott parasztok szövetkezeteik révén védenék meg érdekeiket az erősebbekkel szemben. Az előbbi ún. koncentrációs elméletnek a fő képviselője Karl Kautzky, az utóbbi ún. revizionista iskoláé pedig Eduard Bernstein, Eduard David és Georg von Vollmar volt. Különösen David küzdött erősen a dogmatikus koncentrációs elmélet ellen, hangoztatva, hogy az ipari termelés mechanikus, a mezőgazdasági pedig szerves folyamat, a kettő közötti különbségek nem moshatók el, a kisbirtok pedig a maga intenzívebb művelési lehetőségeivel sokkal magasabb fokú és időszerűbb termelési keret, mint a nagybirtok. A szocializmusnak tehát nem lehet célja a nagybirtok kisajátítása után ismét a mezőgazdasági nagyüzemek létesítése, hanem a mezőgazdasági termelés szerves folyamatának megfelelően a paraszti kisbirtokot kell előnyben részesíteni.

Az elméleti vitáktól függtelenül a falusi proletáriátus szerepének és lehetőségeinek tudatára ébredt. Nem kellett túlságosan erős külső befolyás ahhoz, hogy a legszegényebb és legerősebben kizsákmányolt rétegek érezzék, az ország vezetőiben nem bízhatnak, csak önmagukra számíthatnak. Némelyek kivándorlással változtattak sorsukon, mások politikai tettekkel akartak új irányt adni életüknek.

Az első világháború kitörésekor a magyar agrárlakosság feleselésekből és mezőgazdasági munkásokból állt, ami nagyon magas szám a környező országokhoz és nemzetiségekhez képest. A nemzetiségi parasztok könnyebben jutottak földhöz, mint a magyarok... A magyar nagybirtokosok földjeiket külföldieknek és bankoknak adták el, de makacsul szembefordultak minden földbirtokrendezési tervvel és telepítési politikával, amelyek a magyar parasztok javát szolgálhatták volna.

Parasztságunkat irritálta a nemzetiségi lakosság könnyebb földszerzési lehetősége és a környező országokban megvalósuló telepítési akciók.

Az 1918. évi októberi forradalom tett először kísérletet a földreform végrehajtására. Az 1919-ben elfogadott XVIII. néptörvény kimondta, hogy "...az államnak kisajátítási joga van minden 500 holdnál nagyobb területű mezőgazdasági földbirtoknak 500 holdon felül eső részére..., ahol nagyobb mértékben van szükség földterületekre, az állam kisajátíthatja ..., minden 200 holdnál nagyobb területű földbirtoknak 200 holdon felüli részét is ..., általában olyan területű családi kisbirtokokat kell alakítani, amelyeket egy-egy földművelő család maga erejével meg tud művelni...Ilyen családi kisbirtok 5 holdnál kisebb és 20 holdnál nagyobb nem lehet." /Fejes János: A magyar földkérdés kialakulása a XVII. századtól napjainkig. 1943., Debrecen/

A Magyar Tanácsköztársaság hatályon kívül helyezte ezt a törvényt és helyette a föld szocializálását rendelte el. Amíg azonban a szovjet gyakorlatban a földet a parasztek örökös és ingyenes használatra kapták, nálunk földosztás nélkül egyben maradtak a nagybirtokok. Ily módon parasztságunk nem érezhette magát tulajdonosnak.

A földkérdés megoldását 1919 után nem lehetett figyelmen kívül hagyni, mert a konszolidációhoz a falusi nincstelének "lecsillapítására" is szükség volt. A Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett és 1920-1929 között az 1920. évi XXXVI. törvénycikk alapján végrehajtott földreform során összesen igénybe vett földterület 1.111.607 kh, ami az ország összes mezőgazdasági földterületének 6,9 %-a. A rendezés során keletkezett törpe- és kisbirtokok száma 423.950 volt. A földreform a nagybirtok területi arányszámát csak 6 %-kal változtatta meg, 36 %-ról 30 %-ra. Az agrárlakosság 40 %-a semmiféle földtulajdonnal nem rendelkezett ezután sem. A reform tengelyében a törpebirtok kiegészítése állott.

A két világháború közötti egészségtelen birtokstruktúrát a 2. számú táblázattal szemléltetem.

1.2. Az 1945-47. évi földreform

1945 tavaszán megkezdődött a földosztás, amely a magyar parasztság évszázados, azaz évszázadokon át "göngyölített", de tulajdonképpen kielégítetlen álma volt. Történeti jelentőségére utalnak az alábbi megállapítások:

"A magyar demokrácia ügye a földreformmal áll vagy bukik. Nem lehet ... megvetni és megszilárdítani a magyar demokráciát a magyar nép legszámosabb és legelesettebb rétegének, a mezőgazdasági munkásoknak, a törpe- és kisbirtokosoknak a felemelése nélkül.

Felemelni őket pedig csak úgy lehet, ha földhöz jutnak. A földreform az egyik legsürgetőbb és legégetőbb nemzeti feladat." /Délmagyarország, 1944. november 12-i szám/

A reform céljaira igénybevett terület az ország összes földterületének 34,6 %-a volt.

A kisajátítások során nem volt ritka a törvénysértés, a háborús népellenség kategóriát gyakran alaptalanul használták. Donáth Ferenc találóan írta a földosztásról: "1945 tavaszán nem igazságot, hanem földet osztottak a parasztnak."

A földosztásról szóló rendelet szerint a juttatott föld minimum 3 kat.hold, maximum 15 hold lehetett. Az átlagos juttatás 5,1 kat.hold /2,9 ha./ volt, ami társadalmi csoportonként is erősen differenciálódott, gyakran vidékenként is /3. sz. táblázat/.

A kb. 1 millió jogosultból 750 ezer volt nyilvántartott. Közülük 663 ezernek ismerték el jogos igényét. A felosztható föld elégtelen nagysága miatt 642 ezernek, a nyilvántartott igénylők 85 %-ának juttattak földet. A juttatás során igavonó állatokat és felszerelést általában nem tudtak biztosítani, másrészt a nagybirtokok gazdasági épületei, berendezései, eszközei többnyire kihasználatlanok maradtak.

A földreform csak megindított egy folyamatot, csak kimozdította a holtpontról a magyar életet, de az agrártúlnépesedés problémája még mindig itt van: a törpe- és kisbirtok tőkehiánya, a külterjes termelés és az agrárkiviteli kényszer...A magyar mezőgazdaságot már a múltban is 2 egészségtelen véglet, a sokezer holdas nagyuralom és az életképtelen törpebirtok jellemezte. Most éppen az előbb felsorolt agrártúlnépesedés miatt már a földreform sem hozhatott egészséges birtokmegosztást...Csak az egyik véglet tűnt el, a nagybirtok, a másik véglet, a 10 holdon aluli, tehát a családi foglalkoztatásra nem elegendő

törpebirtok óriási arányszámban megszorodott. /Veres Péter: A paraszti jövő Bp. 1948./

Az új földbirtokos gazdák között megindult a differenciálódás. Az újgazdák egy része - elszegényedett, sok eladta a földjét, vagy a nagygazdák függősége alá került. Ez a jelenség szerintem nem magyarázható kizárólag a földön kívüli anyagi termelési eszközök hiányával. Az eredményes gazdálkodás nem kevésbé fontos előfeltétele a "szellemi tőke" is. Pártay Tivadar FKgP-i politikus véleménye is ezt a feltételezést igazolta: a földhöz juttatott embereknek nagy százaléka uradalmi cseléd volt, aki nem szokott önálló gazdálkodáshoz.

A földhöz juttatottak közül a 17,1 %-ot kitevő gazdasági cseléd és a 40,7 %-nyi földnélküli mezőgazdasági munkás a kiosztott terület 67,8 %-át kapta. A népi szociográfusok alapján igazolható, hogy az iménti társadalmi rétegek már eleve kisebb eséllyel indulhattak az önálló paraszti gazdálkodás irányába, mint esetleg régi 5 holdas törpebirtokos társaik. A politikai indíttatású földreform már ezen a ponton ellentmondást eredményezett. /3. sz. táblázat/.

Az 1945 utáni földreform a nagybirtokok megszüntetésével párhuzamosan a kis- és középparaszti gazdaságok tömegét hozta létre. Hazánk mezőgazdasága Európa egyik legszétaprózottabb mezőgazdaságává vált. A kialakult új birtokstruktúrának a kisbirtok volt a meghatározó tényezője. Legnagyobb mértékben - 130 %-kal - a 2,88 -5,75 ha közötti birtokok száma és területe nőtt a földreform előtti állapotokhoz képest, ami gazdasági-termelési szempontokból kevésbé előnyös. Az akkori Kisgazda Párt gazdasági racionalizálást célzó javaslata, miszerint a juttatott földnek akkorának kell lenni, hogy egy nyolctagú család ellátását és egész évi foglalkoztatását biztosítsa - nem valósult meg.

A földreform tehát 1945-ben szociális szempontokat figyelembe vevő döntés volt, nem pedig a gazdasági fejlődés alapjait megteremtő intézkedés. Családi munkán alapuló kisparaszti mezőgazdaság jött létre, a művelés alatt álló terület roppant módon szétaprózódott. /4. sz. táblázat/

Ha a 47-es állapotokat alapul vennénk, akkor az eltelt 46 év viszonylatában az öröklések folytán ez a birtokszerkezet tovább polarizálna, tovább csökkenne annak népességeltartó és népességmentartó képessége.

A földosztás utáni szétaprózódott parcellákon nem lehetett a tömeges állattermék-előállítás, a hatékony belső szerkezetet és a műszaki fejlesztést megoldani.

Ellentmondás alakult ki a mezőgazdasági termékek iránti növekvő piaci szükségletek és a kevés áruterméket kibocsátani képes kisgazdaságok termelése között.

A mezőgazdasági áruként realizálódó termékek mennyisége 1946-47 folyamán még a felét sem érte el a háború előttinek, ezzel szemben a termelői fogyasztás növekedési üteme jóval meghaladta a mezőgazdasági termelés színvonalának növekedését.

Összességében: az 1945-47. évi földreform számos ellentmondást eredményezett, korántsem elégítette ki a magyar parasztság évszázadokon át a földhöz fűződő reményeit, ami pedig a földosztás utáni körülményeket illeti - kollektivizálás, kulák lista, Kistarcsa, padlás lesöprés - még a legrosszabb rémálmaiban sem szerepelhetett elődeinknek.

1.3. A szövetkezetesítés lényeges, de valójában eredménytelen első kísérlete 1948-53.

A szövetkezetesítést kiváltó motivációk keresése korábbi időszakokra nyúlik vissza. Azt lehet mondani, hogy a kisparaszti gazdálkodás nem kielégítő feltételei - a kisüzemi méretek, a termelési eszközhiány - jó táptalajt teremtettek a szövetkezetek szervezésének.

Jóllehet Magyarországon a szövetkezetesítésnek kétségtelenül be kellett következnie az adott geopolitikai, politikai és társadalmi szükségszerűségekből.

Ma már egyértelmű, hogy a szövetkezetek erőltetett szervezése káros volt.

Hazánkban egy olyan gyakorlat szolgálja másolása kezdődik el, amiről Samuelson találóan írta, hogy "a szovjet mezőgazdaság 1929-1935 közötti kollektivizálása a modern történelem egyik drámája volt."

A következőkben a szövetkezetesítés egymástól jól elhatárolható korszakainak főbb jellemzőit mutatom be. Elemezni fogom a szövetkezetek és a tagság tulajdonviszonyainak, illetve a tagi tulajdonosi tudat alakulását és az ezekre ható tényezőket egészen napjainkig.

Az erőltetett szervezés 1948-ban kezdődött a lenini hármas jelszó jegyében:

- önkéntesség
- fokozatosság
- állami támogatás

Ezek az elvek önmagukban csak akkor fogadhatók el, ha valóban be is tartják azokat a gyakorlatban. A valóságban viszont szinte mindegyiket megsértették. Nem kapott a parasztság időt arra, hogy jól követhető gazdasági megfontolás alapján, saját belátása szerint szövetkezzen. Az erőszakos ráhatás, az önkéntesség figyelmen kívül hagyása miatt a parasztnak jogosan érezhették, hogy a nemrég kapott földet újra elvesztik.

A szövetkezetesítés, a szövetkezeti gazdálkodás önmagában nem feltétlenül egy modern dráma, mint azt ma sokan állítják, legfeljebb törvénytelen eszközökkel azzá tehető.

A szövetkezet egy minőségileg magasabb színvonalú gazdálkodási formát jelent, ez pedig nem egyenlő a kisparaszti gazdaságok mechanikus összegzésével. Ha a munkamódszerek, technológiai eljárások - sok esetben eszköz hiány miatt - ugyanazok maradnak, mint a kisparaszti gazdaságban, nem lesz többlet eredmény. A többlet eredmény megmutathatta volna a közös gazdálkodás magasabb színvonalát. Ehhez azonban állami támogatásra lett volna szükség, ami a gyorsított iparfejlesztés miatt elmaradt, sőt ma már bizonyított tény, hogy az ipar eredeti tőkefelhalmozását a mezőgazdaságból elvont források biztosították. Jelentős forrásokat vontak el az alacsony felvásárlási árakban és a kötelező beszolgáltatásokon keresztül. Ennek eredményeként a mezőgazdaságban veszélybe került még az egyszerű újratermelés is.

A megalakult szövetkezetek helyzete sem volt jobb, mint az egyéni gazdáké. Az 50-es évek elején a mezőgazdasági termelés visszaesett.

1.4. A Nagy Imre-féle irányvonal agrárpolitikája

1953 nyaratól 1955 tavaszáig az "új szakasz politikájának" eredményeképp mérsékelték a begyűjtési- és adóterheket, a

felhalmozódott hátralékokat elengedték, lehetővé tették az erőszakosan szervezett szövetkezetek feloszlását, illetve az azokból való kilépést.

A szövetkezet szervezés önkéntességének kimondása, továbbá a teljes kollektivizálás 4 év alatt történő végrehajtásáról való lemondás mellett az egyéni gazdálkodás lehetőségei bővítésre kerültek, továbbá növekedett a mezőgazdaság állami támogatása is.

Reform kísérletet látok a Nagy Imre névvel fémjelzett agrárpolitikában, amely érvényesíteni próbálta a nemzeti sajátosságokat gazdasági fejlődésünkben több-kevesebb sikerrel. Hegedüs András méltató szavaival élve: az első átfogó, racionalizálási, sőt demokratizálódási reform Kelet-Közép-Európa második világháború utáni történetében.

1.5. Konzolidáció az agrárpolitikában, az 1956-1958 közötti időszak

1957-ben fogadták el az MSZMP új agrárpolitikai irányelveit, amelyek csak részben jelentették a korábbi gyakorlat kritikáját. Azt azonban el kell ismerni, hogy jelentős előrelépésnek számított a kötelező beszolgáltatás eltörlése és a mezőgazdasági felvásárlási árak emelése. A konzolidáció viszonyai között a mezőgazdasági szövetkezetek csökkenése, majd újbóli növekedése tapasztalható.

1957 elejére lényegesen - de sajnos kedvezőtlenül - megváltozott a szövetkezetek tagjainak szociális összetétele. A szövetkezetekből elsősorban a középparaszti kategóriába tartozó gazdák léptek ki. Ezen rétegcsoporthoz a falu társadalmát és gazdálkodását meghatározó szerepét Szelényi Iván és Juhász Pál több munkában is elemezte. /Juhász Pál: Gazd. szoc. tanulmányok, BKE. 1989. Szelényi Iván-Manchin Róbert: Megszakított polgárosodás = Szociológia, 1988. 2. sz./

1957-ben 1,3 millió egyéni gazdaságot tartottak nyilván, az ország mezőgazdasági területének 52-, szántóterületének 71 %-án gazdálkodtak, a kereső lakosság mintegy 50 %-át foglalkoztatták. A legfőbb szépséghibájuk a nagyfokú elaprózódottságukban rejlett. Alig 300.000 /23 %/ olyan 8 kat. holdnál nagyobb gazdaság volt, amely mint árutermelő gazdaság is szóba jöhetett, és képes volt az adott közgazdasági feltételek között bővített újatermelésre is.

1.6. A mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése - 1958-1961

Továbbra is cél maradt a szövetkezeti gazdálkodás kialakítása, azonban ennek végrehajtását hosszabb időre tervezték. Az elképzelt 10-15 év helyett a gyakorlati megvalósítás pár évet vett csak igénybe. Ebben többek között szerepe volt annak, hogy az akkori politikai vezetés bizonyos konszolidációra törekedett. Más oldalról viszont a parasztság - ezen belül a kis, - közép- és kulákgazdaságok - gazdasági ereje ekkorra teljesen felőrlődött. Ily módon a szövetkezetek szervezése rövid idő alatt, 1962-re befejeződött. Bár a szövetkezet szervezés elveit most már jobban betartották, mint korábban, azonban az önként és meggyőződésből belépők - az újabb kutatások szerint - nem a többséget képviselték. Egyszerűen belátták a parasztok, más út nincs.

A tényekhez tartozik az is, hogy jelentős állami támogatást kaptak a "szövetkezők" a nagyüzemi gazdálkodás kialakításához / pl. gépállomások szerepe, ár-, adó-, hitel-, támogatáspolitikai kedvezményei/.

A termelőszövetkezet használatába került földek 78 %-a bevitt föld, ami telekkönyvileg a tagok magántulajdonában maradt, míg 22 % az aránya az államtól ingyenes használatra kapott földnek. / 5. számú táblázat a föld tulajdonviszonyok változását napjainkig bemutatja./

1.7. Földkoncentráció, szövetkezet egyesítések 1961-1967 között

A termelőszövetkezeti történetírásban ez az időszak "a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás kialakítása" címszóval szerepel. Jelentős földkoncentráció alakult ki a szövetkezetek egyesítése útján. Az egy tsz-re jutó közös földterület az 1961. évi 1016 ha-ról 1967-re 44 %-kal, míg az átlagos taglétszám az 1961. évi 265 főről 1967-re 27 %-kal megemelkedett.

A hatvanas években elkezdődött, majd a 70-es években virágkorát élő vállalati koncentráció mutatószámait közel 30 éves időintervallumra kiszámítva a 6. számú táblázat szemlélteti.

Az 1961 utáni egyesítések már nem az egy falu - egy tsz elv alapján történtek, mint ahogy az 1959-61 között volt, hanem a nagyüzemi keretek bővítése és az optimális üzemnagyság kialakítása szerint. Csendes Béla gondolataival élve: több "mamut" birtok alakult ki.

Általános vélemény volt, hogy a nagyobb méretű gazdaságokban tágabb tere nyílik a korszerű technika alkalmazásának, a termelési szerkezet célszerűbb kialakításának és ezek révén a gazdaságosság fokozásának.

A végbement koncentráció eredményei:

- A gazdálkodási eredményekben **nem feltétlenül következett be javulás;**
- Az egyesítések többsége a **tagság akarata ellenére**, illetve manipulálása útján ment végbe, jelentős államigazgatási ráhatással;
- A megnagyobbodott tsz-ekben **fokozódott a tagság tulajdonosi elidegenedése**, vezetési hierachiáknak való alárendeltsége, kiszolgáltatottsága.

1.8. A gazdaságirányítás reformjának hatása a mezőgazdaságra, 1966-1968

A gazdaságirányítási rendszer általános reformját a mezőgazdaság irányításában megelőzte néhány olyan **alapvető intézkedés**, amely mintegy "kísérlete" volt a nemzetgazdaság állami irányítása 1968. évi megváltoztatásának.

Az 1965-1966-os gazdasági évtől kezdve pl. a **tsz-ek nem kaptak termelési és felvásárlási irányszámokat**. Megszűnt az előzetes tervekészítés, valamint a szerződéskötésekkel kapcsolatos előzetes tanácsi koordináció, a hatósági közbeavatkozás. Ezzel az intézkedéssel az új gazdaságirányítási rendszernek azt a fontos alapelvét, hogy a vállalatok gazdálkodásának irányítását kötelező tervutasítók nélkül, a **közvetett gazdasági szabályozókkal / ár-, adó-, hitel-, kamat-, támogatási, stb. politikával/** is meg lehet valósítani, a mezőgazdasági szövetkezeti szektorban 2 évvel az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése előtt sikeresen "kipróbálták".

1966. január elején az állam 9 %-kal emelte a mezőgazdasági árszínvonalat. 1967. január 1-én pedig lényeges termelőszövetkezeti **hitelrendelkezést /hitelek elengedését/** hajtotta végre. Mindezek javították a tsz-ek jövedelmi viszonyait és elősegítették a "közvetett" irányítás kísérletének a sikerét.

A reform gazdasági önállóságot, az állam és szövetkezetek kapcsolatainak "lazulását", a szövetkezeti jelleg következetesebb érvényesítésének tiszteletbentartását, a **vállalati gazdálkodás kibontakozásának a lehetőségeit** ígerte a mezőgazdasági szövetkezeteknek.

1968-ra a nagyüzemi gazdálkodás anyagi-műszaki bázisa jelentősen megszilárdult.

1.9. Törekvések a mezőgazdaság iparosítására. A szövetkezet egyesítések második hulláma, 1967-1975.

Az 1967. évi IV. törvény alapján létrejött a szövetkezeti földtulajdon, ezzel minőségileg megváltozott a földtulajdon struktúrája. /5. számú táblázat/ Ez a földtörvény napjainkban legalább akkora port vert fel, mint a 47-es földállapotok visszaállítása körüli huza-vona. /a 10. fejezet részletezi/

Tovább folytatódott a szövetkezetekben a koncentráció / 6. számú táblázat/, felszámolódott az ún. "egyszerűbb szövetkezetek" sokszínűsége, amely részben még magában hordozta a paraszti önszerveződés utolsó maradványait.

A magyar mezőgazdaság a hetvenes évtizedben - nemzetközi összehasonlításban is - impozáns fejlődésen ment keresztül, így a fejlődés megtorpanásait átmenetinek tekintették, a tulajdonosi kötöttség lazulását pedig nem tartották elég fontosnak, a folyamatok ezen része ellepleződött.

Az üzemi méretek növekedése maga után vonta azt, hogy a szövetkezeti tagság tulajdonosi-, vállalkozói-, dolgozói jogait egyre kevésbé tudta gyakorolni a szövetkezeti demokrácia mechanizmusában.

A közvetlen érdekképviselő helyett, a közvetett érdekképviselő - pl. közgyűlések helyett részközgyűlés, majd ezt követően a küldött közgyűlés - került előtérbe. Ez a tulajdon elszemélytelenedéséhez vezetett a szövetkezeti szektorban, holott a tulajdonosi jog gyakorlása a tag alanyi joga. Gyakran hangoztatott érv volt, hogy az üzemi méretek megnövekedése, a technológiák alkalmazása miatt a tulajdonosok nagy része úgysem tud beleszólni a tsz dolgaiba, hiszen szakmailag nem kompetens. Ezzel kapcsolatban K. Nagy Sándor

"középutas" véleményét tartom reálisnak: "Nem kétséges, hogy ilyen körülmények között szakkérdésekben a tagság többsége nem mindenben lehet a szakember egyenjogú partnere ... De ilyen színvonalú termelés mellett is a szövetkezeti termelés ágában vannak a tagoknak jó meglátásai, javaslatai, melyeket a szakvezetőnek nem figyelembe venni nagy hiba lenne."

A szövetkezet legfontosabb kérdéseiben változatlanul a tagoknak kell döntenüik. A szövetkezeti tagság tulajdonosi, döntési szabadságát indokolatlanul akadályozták a központi gazdaságirányításban alkalmazott szabályozási módszerek, amelyek nem számoltak a szövetkezeti gazdálkodás sajátosságaival. Gyakorlati döntési lehetőség a tag részéről szinte nem volt a vagyoni feletti rendelkezésben, a jövedelem felhasználásban és az árukapsolatok kialakításában.

A tiszta jövedelem felhasználása, a különböző alapok sorrendjének előírása, oszthatatlan alap, stb. a tagság körében érdektelenséget váltottak ki, **identitás zavarok** jelentkeztek és sértették a tulajdonosi érzést - így igazi tulajdonosi magatartás nem várható el. / Gazdag L.: A tagsági elidegenedés okairól = Gazdálkodás, 1985. 2. sz./

Mivel a mezőgazdasági tsz-ek a tagok egyéni gazdaságaiból jöttek létre, a tagok a tsz-ben kétféle minőségben voltak jelen. Egyrészt mint tulajdonosok, másrészt mint munkavállalók. Mint tulajdonosok a bevitt földtulajdon után földjáraadékat kaptak, munkájuk alapján munkadíjat. A földjáraadékat nagyon alacsony szinten állapították meg, ezért annak jelentősége fokozatosan leértékelődött az összjövedelmen belül. Ennek következtében a munkavállalói érdek került előtérbe, a tulajdonosi érdek és tudat egyre kisebb jelentőséggel bírt.

Az 1960-as években a maradvány érdekeltségre épülő munkaegység-rendszert felváltotta a **garantált munkadíjazás**, ami nagy eredményeket hozott.

Véleményem szerint ez a forma kevésbé alkalmazkodik a mezőgazdasági termelés sajátosságaihoz, jóllehet vannak pozitív oldalai is, hiszen a tagok részére folyamatos személyi jövedelmet biztosít.

A szocialista állam átfogó paternalista szerepvállalásából fakadóan a tsz-ekben is - tekintve, hogy azok immár a "pártállami bürokrácia részei" lettek - érvényesül **Kornai János** azon meghatározása, hogy "a bevételek és kiadások különbözeteként keletkező reziduális jövedelem nem valóságos, természetes személy zsebébe kerül, illetve a veszteséget sem valóságos, természetes személyek fedezik."

Ez a tsz-tagságban érdektelenséget, áttekinthetlenséget eredményezett.

2. Az 1967-es földtörvény körüli anomáliák

Magyarországon a tsz-ek földtulajdonszerző képességgel nem rendelkeztek, de erre az 1967. évi IV. tv.-el eléggé sajátos módon lehetőségünk nyílt. Jó 20 év elteltével viszont elemi erővel vetődik fel, hogy a tsz-ek nem törvényes úton jutottak legfontosabb termelőeszközükhöz, a földhöz. Valóban így van ez?

A földtörvény megalkotásával kapcsolatban tekintve, hogy az ország, egy objektíve behatárolt kényszerpályán mozgott, szűkös anyagi lehetőségekkel bírtak a tsz-ek, és a törvény megalkotásának gazdasági racionalitást előtérbe helyező megoldását elfogadom.

Vági Ferenc szerint: "A szocialista átszervezés után a tsz-tagok közül jelentős számban távoztak el, s vállaltak másutt munkát. Földtulajdonukat azonban megtartották, s továbbra is élvezik a földjáradékot. 1966 végére a termelőszövetkezetek használatában levő földből a tsz-tagok tulajdonában 58, az államéban 22, s a termelőszövetkezeten kívül állók tulajdonában pedig 20 % volt. Az

utóbbiak részesedése öröklődés folytán évről-évre nőtt. Emiatt egyre jelentősebb összegek kerültek földjáradék címén a termelőszövetkezeteken kívülre, s zavarok támadtak a közös földhasználatában is. Elkerülhetetlenné vált az új földtörvény megalkotása, ezen belül annak lehetővé tétele, hogy a termelőszövetkezetek elsősorban a kívül állóktól, s kívánság szerint esetleg tagjaiktól is megvásárolhassák a termelőszövetkezeti használatban levő földeket. Ez megszüntette a termelőszövetkezetek birtokában lévő földek területén a földtulajdon és a földhasználat kettősségéből fakadó ellentmondásokat." (Vági Ferenc: Agrárgazdaságtan Bp. MKKE 1987.)

A törvény megalkotása a tsz-ek gazdasági önállóságának, továbbá zavartalan nagyüzemi gazdálkodásának fontos előfeltétele volt, s ami gazdasági racionalitását tovább emeli az, hogy a "kívülálló" tulajdonában lévő földek használata nagy terheket rótt a tsz-ekre.

1966-67-ben a földhasznóbér és a földjáradék együttes összege évente kb. egymilliárd forint volt. (Aranykoronánként 5-10 kg. búza állami felvásárlási áron fizetett forintértéke) Mindez a tsz-tagoknak kiosztott részesedés 8-10 %-át tette ki. Ezen belül a kívülállóknak fizetett földhasznóbér összege kb. 250-300 millió Ft volt.

Az 1967. évi IV. tv. végrehajtása során mintegy 921 ezer "kívülálló" tulajdonában lévő 925 ezer hektár föld megváltására került sor.

Természetesen az iménti racionális gondolatmenettel azonosulva nem állítom azt, hogy minden a legnagyobb rendben lett volna a földtörvény körül.

Az 1959. évi 7. tv. 31. §-a kinyilvánította: Amikor a parasztok beléptek a tsz-be, hogy kilépés esetén a bevitt földjükkel azonos értékű, sőt lehetőleg azonos nagyságú földet vihetnek ki a szövetkezetekből, nem pedig azt, hogy kilépés esetén bevitt földjüket

elvesztik. Kényszerítve voltak a földtulajdonosok földjük átadására, "kényszerítve" a szövetkezetek a földtulajdon megszerzésére. A vételárba beszámították a földjáradékot és a haszonbért is. A térítés így 5 évi földjáradékkal, illetve haszonbérrel volt egyenlő. Itt legfeljebb - mai szemmel nézve - az alacsony megváltási áron lehetne vitát nyitni.

Az 1959. évi 7. tv. szempontjából, jogi úton tehát az 1967. IV. tv. jogossága megkérdőjelezhető, politikai hangulatot keltve még azt is megállapíthatjuk, hogy a parasztokat annak idején "becsapták".

A racionalitás viszont 1967-ben és részemről 1993-ban is azt diktálja, hogy azok a parasztok és családtagjaik, akik a földművelést feladták, elmentek a tsz-ekből és más mezőgazdasági ágazatban találtak munkát, más városokban tudtak egzisztenciát teremteni, azok pótlólagos jövedelemforrásra az idők végeztéig ne akarjanak jogot formálni.

Egyszerű gondolatmenettel az akkori helyzetet a következőképpen lehet érzékeltetni: A Békés megyei parasztember a 60-as években látja, hogy a tsz-ből nem tud megélni, nincs rendszeres munkája, de tudomása van arról, hogy pl. Várpalotán jobbak a megélhetés körülményei. 1-2 hold földjét a tsz-ben hátrahagyva elmegy Várpalotára bányászni. Ott biztos a megélhetése, rendszeres a jövedelme, szolgálati lakást kap, ami általában ingyért van, vagy vállalati segítséggel - 0 %-s kamat, 10- 30 évre, szociálpolitikai támogatás stb. - vásárol lakást. Feleségének is jobb esélyei vannak az elhelyezkedésre, mint az "Isten háta mögötti" falujában. Gyermekeit "fillérekért" kitaníttatja, saját és utódai számára is biztos egzisztenciát tudott teremteni a mezőgazdaságon kívül, de a magyar társadalomban.

Tulajdonképpen ez az egy példa általánosítható a tömegméreteket öltött legváltozatosabb sorskombinációkkal.

A javaslatom kézenfekvő: találja meg több tízezer társával volt bányászunk (most már nyugdíjas lett) azt a belső konzisztenciát, ami

recesszióval küzdő korunkban a legfőbb vezérlő elv a további boldoguláshoz. Egyszerre csak egy lovat lehet megülni, így volt ez a múltban is, így van ez ma is.

A föld elsődlegesen azoknak nyújtson megélhetést, akik azon dolgoznak, tehát a tsz-ben maradt jövedelemparitással küzdő parasztnak és ne nyújtson, illetve ne termeljék meg azok a mezőgazdasági termelést feladó volt társaik zsebpénzét.

Végezetül, az 1959. évi 7. tv. után etikailag helytelen volt az 1967. évi 4. tv-t meghozni, de elejét kellett venni annak, hogy az alacsony jövedelmezőségi termelésből további tőke áramoljon ki és ezzel tovább ne romoljon a mezőgazdasági termelést hivatásnak tekintő paraszt életkörülménye. Ezt a gazdasági racionalitást kell a jogi paragrafus elé helyezni.

Ilyen alapon az 1967. évi IV. törvény vélt jogsérelmei nem képezhetik rehabilitáció alapját.

Azok a földek, amelyeket a szövetkezeti tagok ajánlottak fel a tsz-nek, hogy térítés ellenében vegye a tulajdonába abszolút nem bizonyítható, illetve kideríthetetlen a direkt kényszer szerepe.

A magyar agrárfejlődés követhető modelljeit kutatva gyakran hivatkoznak a nyugati demokráciák fejlett agrárstruktúráira. Ugyanakkor azok történelmi múltjáról elfeledkeznek. A magyar falvak lakossága, illetve a mezőgazdasági népesség az extenzív iparosodás, továbbá a posztindusztriális szakaszban jelentősen csökkent. Ugyanennek a folyamatnak - eredeti tőkefelhalmozás -a keretében ment végbe, hogy a XVII. századi Angliában a földesurak a parasztokat elűzték a földjeikről. A demokrácia fellegrvárának számító Amerikai Egyesült Államokban a XVI. század végétől kezdve az indiánokat folyamatosan kiszorították földjeikről és rezervátumokba kényszerítették őket. Termékeny földjeiken ma amerikai óriás farmok, gépesített nagyüzemek találhatók.

Mindezek alapján a következő kérdés vetődik fel bennem: Vajon a wasingtoni törvényhozás mikor teszi lehetővé, hogy az elűzött indiánok leszármazottai visszatérjenek földjeikre, illetve kártérítésre, járadékra jogot formáljanak.

Ugyanez a kérdés vonatkozik a hajdani angol parasztok birminghami és manchesteri leszármazottaira.

Tudomásom szerint eddig ezek egyike sem lett kárpótolva.

2.1. A mechanizmusreform lefékezésének hatása a földviszonyokra -az 1975-1987 közötti időszak és a közelmúlt eseményei

A 70-es évek világgazdasági kihívását a magyar gazdaság nagyrészt megválaszolatlanul hagyta. Az álreformer politikai vezetés a földviszonyok szerves fejlődésének befagyasztásával a mezőgazdaság számára kényszerpályát jelölt meg. A gigantomániás szemlélet jegyében tovább folytatódtak a termelősövetkezetek egyesülései a termelőerők jobb hasznosítására hivatkozva.

A vállalati koncentráció folyamata a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

Megnevezés	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1988	1989
Tsz-ek száma	4507	3278	2441	1598	1338	1268	1247	1246
Termőterület 10000 ha	3556	4666	4751	4919	5115	5118	5044	5001
Egy Tsz-re jutó								
- termő terület (ha) ¹	789	1424	1946	3078	3823	4036	4045	4014
- foglalkoztatott (fő) ²	204	244	316	410	466	468	406	378
- állóeszköz (mill.Ft) ³	1,9	8,5	24,2	73,1	125,6	160,4	219,7	219,9
Bruttó termelési érték (mill. Ft) ⁴	4,7	10,7	24,8	61,4	120,4	174,3	211,9	-

Az MSZMP XI. Kongresszusának programnyilatkozata a földet nemzeti kincsnek nyilvánította, aminek hasznosítása feleljen meg a társadalom egyetemes érdekeinek. E cél érdekében - olvashatjuk a nyilatkozatban - kezdetben korlátozni, később meg kell szüntetni az állami tulajdonban lévő földek eladását, helyette be kell vezetni a közösségek és a magánszemélyek részére meghatározott időre szóló bérbe, illetve használatba adását.

A program a szövetkezetek használatában lévő földalagra az ozthatatlan szövetkezeti tulajdonná való fokozatos átalakítását és e

-
- 1 háztáji, illetve illetményföld nélkül
 2 redukált munkaerő
 3 folyó áron

földek forgalmának befagyasztását írja elő, továbbá magán, illetve személyi tulajdonba levő földek adásvételének hatékony állami ellenőrzését a spekuláció és vagyonfelhalmozás elkerülése céljából.

Ezen programnyilatkozat a személyi földtulajdont a földforgalom befagyasztását és az állami földalappal szembeni tulajdonszerzés kizárásával alárendelte az össznépi tulajdon ideáltípusának, ami a földkérdés szovjet sémájához való közeledés félreérthetetlen jele. Ez tulajdonképpen a személyi- és magánföldtulajdon erőteljes korlátozását jelenti.

Az 1976. évi 33. tv. megtiltotta az állami és szövetkezeti földtulajdon átruházását, hacsak a jogszerző nem állami szocialista szerv.

Az 1976. évi 34. tv. privilegizált tulajdonszerzési jogcímekeket vezetett be. Ezek garantálták, hogy az állam szerezhethet földtulajdont bármely szektorból, míg azok tőle nem.

A "tulajdonpótló" pártideológia kikötötte, hogy a nagyüzemileg nem hasznosítható földeket - külterületi- és zártkerti föld - az állampolgárok részére nem lehet eladni, hanem azt csak tartós használatba vehetik. Állami föld tartós használatba adása esetén érvényesült a 6000 m² szerzési birtokmaximum, ami a jogszerző tulajdonába tartozó összes földre vonatkozik. Termelőszövetkezeti föld esetén tag és alkalmazott háztáji- és illetményföldje a 6000 m²-es birtokmaximumba nem számított bele.

Nyilván a tartós földhasználat széles körben való elterjedésének "csupán egy komoly akadálya" volt - a nagyüzemileg hasznosíthatatlannak vélt földkészlet hiánya.

A mezőgazdaságban a második és harmadik gazdaság további perspektívikus, piacorientált szerveződése a fenti korlátozások miatt elakadt, így a földtőke szabad áramoltatásának, a földpiac

magnagyításának igénye, a földhöz jutás szektor egyenlőségének megteremtése, földkár, földhittel kifejlődésének lehetősége naív ábránd maradt - lényegében a szerves fejlődés akadályát képezte.

A gazdasági reform előrehaladásával 1989-ben lényeges változásokat fogadott el a parlament - 1989. évi XIX. tv. - a föld adásvételére, bérbeadására. A háztáji földterület nagyságát a szövetkezetek maguk határozhatták meg, a földvásárlás korábbi korlátozásának feltételei is enyhültek. Alapvetően tehát kedvező folyamatok indultak el, de egyúttal a régebbi sérelmek is elemi erővel a felszínre kerültek.

A történelmi fejezet zárszavául: A mezőgazdaságban vállalkozni akarók és a gazdasági-morális válsaggal egyaránt küzdő nagyüzemek 1990-óta egyre türelmetlenebbek a földkérdés megoldatlansága miatt.

2.2. Tények és dilemmák

Elemzésemben eddig következetesen kerültem a 90-es évek változásait minősítendő állapotjelzőnél a reform kifejezést. Véleményem szerint a szó értelmezése, a hibákon javító, de a múlttal gyökeresen nem szakító változások foganatosítása, aminek az új nem a régi teljes lerombolásával, hanem a fokozatos, a szerves fejlődést biztosító reformokkal történhet.

Agrárágazatunk esetében még ha a megtett út kétségtelenül ellentmondásos volt is, a 80-as évek végétől, a 90-es évek elejétől eszközölt változásokat (válságterápia) a realitások talaján kellett volna megvalósítani. Az említett időszakról követett agrárgazdaságpolitika nem a szerves fejlődés eredménye volt. Összegezve: az alkalmazott agrár-válságterápia és az agrárreform gondolatok elvi, gyakorlati megnyilvánulásai között a korrelációs érték gyenge.

A politikai indíttatású kárpótlás, a felvevő piacok elvesztése, a belső tartalékok felélése, egy erős kumulatív lökést adott az agrárágazat

ellehetetlenüléséhez, végső soron teljes káoszt okozott a termelés alapjaiban.

Az újnak a régi szerves bázisán kellett volna létrejönnie, - agrármúltunk erre reális predesztináltságot jelentett - a mezőgazdasági nagyüzemek és a háztáji gazdaságok eredményes szimbiózisán, a vegyes tulajdonú agrárpiacgazdaság kiteljesítésén keresztül.

A magyar mezőgazdaság versenyképességének romlását nem az ágazati-üzemi méretek okozták. A mezőgazdasági nagyüzemeket politikai motiváltságúvá hangulatkeltés céljából nem volt célszerű ellehetetleníteni, tág teret hagyva az ágazatból történő tőke kivonásnak. A 2 éve tartó kárpótlás során a mezőgazdasági kárpóttoltak többsége a földjét spekulációs célzathoz kérte vissza, vagy a földjéért kapott kárpótlási jegyeket fogyasztási cikk vásárlásba és értékpapírokba fektette. Azon kevesek pedig, akik a kárpótlás során szerzett földjeiken gazdálkodni kezdtek piaci-értékesítési problémákkal, tőkehiánnyal és termelési eszközeik kezdetlegességével küszködnek.

A kárpótlás kezdetekor sokan helytelenítették azt az alternatívát, hogy a visszaadott földekre elő legyen írva, hogy "akié a föld, az művelje is meg", ezt a tulajdonjog durva korlátozásának tartották. Az eltelt 2-3 év is igazolta, hogy a földtulajdonlás és a belőle származó jövedelemszerzés elsődlegesen azok privilégiuma kell, hogy legyen, akik azon effektíve dolgoznak, belőle szándékoznak megélni, az egyoldalú jogi elvet mellőzni lett volna célszerű a gazdasági szempontok javára. Vági professzor korábban idézett, 1967-es időköt analizáló gondolatai, eszmeisége, 1993-ban is megállja a helyét.

A szerves fejlődési pályáról történő kisiklásban fontos szerepe volt - a politikai indíttatású kárpótlás primátuma mellett - a fejlett piacgazdaságok modelljei közül a nem kellő körültekintéssel történt kiválasztásnak. A modellek kiválasztása - kisparaszti, családi gazdaságok eszményképe - alárendelődött a politikai rendszer gazdaságpolitikai elképzeléseinek.

Az európai példáknál maradva az kétségtelen, hogy az EGK országaiban a családi-, kis-, esetleg farmgazdaságnak nevezett birtokszerkezet, illetve gazdaságtípus dominanciája a jellemző, ugyanakkor - amit 1990-ben nem észrevenni hiba volt - ezen családi gazdaságok méretváltozásának legjelentősebb folyamata a koncentráció (1. sz. grafikon), aminek ütemére jellemző, hogy 25 év alatt a közösség 10 tagországában az átlagos gazdaságnagyság 55 %-kal nőtt. Az átlagos birtoknagyság az EGK 10 tagországának többségében 5 ha-nál nagyobb és nem haladja meg a 30 ha-t.

A koncentráció Európa északi és nyugati régióiban gyorsabb mint délen, ami mögött természeti, népsűrűségi és erre épülő tradicionális gazdálkodási sajátosságok vannak. Megjegyzendő, hogy a 47-es állapotokra történő restaurációs elképzelések esetleges érvényre juttatásával, az akkori átlagos birtoknagyság (2,9 ha) tovább privatizálna az öröklés folytán. Így hazánkat az 1. sz. grafikonban a méretarányai miatt gyakorlatilag nem lehetne ábrázolni (a déli csoport átlagának töredéke lenne, ellenkező trenddel).

Az 1980-as évek közepére a gazdaságok nagyságmegoszlását Észak- és Nyugat Európa térségeiben a nagyobb gazdaságok kibontakozó túlsúlya jellemzi, aminek eredményeként a nagyobb gazdaságok - 20 ha fölött - részaránya a mezőgazdasági területből szinte teljeskörűen uralkodóvá vált; Nagy-Britanniában 95 %, Dániában 83 %, Írországban 74 %, Spanyolországban 73 %, NSZK 68 %, Hollandia 65 %.

A mezőgazdasági birtokstruktúrák elemzése során az USA mezőgazdaságát - jóllehet az agrárágazat nemzetgazdasági jelentősége, az amerikai mezőgazdaság potenciális lehetőségei "félvnyire" eltértek a hazaitól - azért tartom indokoltnak elemezni, mert az amerikai farm méretek a magyar üzemi méretekhez közelebb állnak, jóllehet a különbség így is mintegy 20-szoros a "javunkra", de mégis közelebbi érték, mint a nyugat-európai viszonyítási alap.

Az előbbi gondolataim alátámasztására is fontos lehet az összehasonlítás horizontjának tágítása a tengerentúlra, hiszen az újabb földreformot sürgetők Magyarországon a mezőgazdaság versenyképességének romlását éppen a nagyüzemi méretekkel magyarázzák és követendő példaként arra a megszűnőfélben lévő nyugat-európai családi gazdálkodásra utalnak, amely csak jelentős állami támogatással tartható fenn elsősorban politikai-foglalkoztatási okokból.

Ezzel szemben az amerikai mezőgazdaság alacsonyabb támogatási kvótákkal dolgozik, hovatovább a támogatások teljes leépítésére törekszik (Uruguai-forduló).

A mezőgazdaság fejlesztésének ez az úgynevezett amerikai szisztémája mégis csak közelebb áll a reálisan kivitelezhető magyar agrárreformhoz akár a szegényes, támogatásra képtelen magyar állampénztárcát, akár a meglévő üzemi méretek bázisát vesszük alapul.

2.3. Az amerikai mezőgazdaság sajátosságai

Az USA mezőgazdaságának arculatát hosszú ideig a családi farmok határozták meg. A hagyományos családi farmok azonban fokozatosan elvesztik domináns szerepüket. A farmok száma 1940-hez képest harmadára, 1960-hoz képest felére csökkent, méretük természetesen folyamatosan növekszik.

1969 és 1982 között a kisfarmok száma 39 %-kal csökkent, míg a nagyfarmoké megkétszereződött. Ha ez folytatódik, az évezred végéig a farmok száma folyamatosan csökken.

Az elkövetkező 15 évben az amerikai farmerek az új biotechnikai és információs technológiák egész sorát fogják alkalmazni, ami forradalmasítani fogja a növénytermesztést és az állattenyésztést. Ezek a technológiák meghatározóak lesznek az USA versenyképességére a

nemzetközi piacon... Az új biotechnika és információs technológiák jelentős mértékben megváltoztatják a mezőgazdasági szektor struktúráját, a farmergazdálkodást végző vidéki közösségek összetételét. A farmergazdálkodás centralizációja egyre erőteljesebb lesz, annak ellenére, hogy a nagyméretű farmergazdaságok száma kevés - 5-6 % - de az előállított árbevétel 75 %-át, míg a jövedelem 90 %-át realizálják.

Az amerikai mezőgazdasági termelés gerincét alkotó kis- és közepes méretű farmoknak jóval hátrányosabb a versenyhelyzetük, mivel nem kielégítő az információs és pénzügyi helyzetük, illetve lehetőségük az új technológia hatékony adaptálására. A mezőgazdasági termelés koncentrációja együtt jár azzal, hogy a gazdasági erő egyéni birtokok, vagy társaságok és korporációk formájában működő gazdaságok viszonylag kis csoportjának kezében összpontosuljon, nem pedig a hagyományosan az amerikai gazdaság védőbástyájának tekintett családi gazdaságokban. Az óriás farmok életképessége és a méretükből adódó gazdasági előnyök egyértelműek, az amerikai mezőgazdaságot átfogó kibontakozásuk "csupán" politikai kérdés.

2.4. S mi lesz a másik véglet sorsa?

A hagyományos közepméretű farmok a nagy - 1929-30-as - gazdasági válságra jellemző ütemben tűnnek el a színről. A kis farmok viszont kitarthatnak, ha kétlaki tulajdonosaik növelni tudják más ágazatban szerzett jövedelmüket. A fő vesztes tehát a közepes családi farm.

A magyar gazdaságot a kisbirtokok tízezrein újjászervezni kívánó pártok számára nem lehet hivatkozási alap a fejlett piacgazdaságú országok mezőgazdasága, hiszen az mint láttuk egyre koncentrálódik, a családi gazdaságok kora lassan az alkonyához közeledik.

meglévő komparatív előnyeit vesztette el az elmúlt években az alkalmazott válságterápiájával.

2. sz. táblázat

A földbirtok megoszlása Magyarországon 1895-ben

Megnevezés	A gazdaságok száma		A gazdaságok területe	
	Összesen	vm%-ban	összes terület	vm %-ban
Törpegazdaságok				
1 kh. alatt	526.949	23,6	232.011	0,6
1-5 kh.	715.769	30,0	1.923.157	5,2
Kisgazdaságok				
5-10 kh.	458.535	19,2	3.317.079	9,0
10-20 kh.	385.381	16,1	5.396.130	14,6
20-50 kh.	205.181	8,6	6.012.080	16,3
50-100 kh.	36.032	1,5	2.411.657	6,6
Középgazdaságok				
100-200 kh.	10.275	0,4	1.403.452	3,8
200-500 kh.	6.448	0,3	2.021.432	5,5
500-1000 kh.	3.144	0,1	2.238.905	6,1
Nagygazdaságok				
1000 kh. felett	3.765	0,2	11.901.380	32,3
Összesen	2.388.482	100,0	38.857.283	100,0

* Történelmi Magyarország

A földbirtokok száma és területe 1935-ben

Birtokcsoportok	Földbirtokok		Összeterülete	
	száma	vm %	kat.hold	vm %
Törpegazdaságok				
1 holdon alul	628.431	38,5	236.417	1,5
1-5 K.hold	556.352	34,2	1.394.829	8,7
Kisgazdaságok				
5-10 K.hold	204.471	12,5	1.477.376	9,2
10-50 K.hold	217.849	13,2	4.198.246	26,2
50-100 K.hold	15.240	1,0	1.036.162	6,4
Középgazdaságok				
100-500 K.hold	9.632	0,5	1.985.715	12,3
500-100 K.hold	1.362	0,1	944.250	5,9
Nagygazdaságok				
1000 Kh. felett	1.070	≈ 0,06	4.808.849	29,9
Összesen	1.634.407	100,0	16.081.844	100,0

* Trianon utáni Magyarország

Az 1945-1947-es földbirtok reform során földjuttatásban részesült személyek megoszlása

Megnevezés	földhöz jutottak		Kiosztott terület		A juttatás átlagos nagysága	
	száma	vm %	kat.hold	vm %	kat.hold	Ha
Gazdasági cselédek	109.875	17,1	922.255	28,3	8,4	4,9
Földnélküli mezőgazdasági munkások	261.088	40,7	1.286.463	39,5	4,9	2,9
0-5 holdas törpebirtokosok, napszámosok	213.930	33,3	829.477	25,4	3,9	2,3
5-10 holdas kisbirtokosok	32.865	5,1	143.131	4,4	4,4	2,6
Szegődményes iparosok, kisiparosok	22.164	3,5	53.866	1,7	2,4	1,4
Okleveles gazdatisztek	1.256	0,2	14.548	0,5	11,6	6,7
Erdészeti alkalmazottak	1.164	0,1	6.998	0,2	6,0	3,5
Összesen	642.342		3.256.738*		5,1	2,9

* (1.875.290 ha)

A magyarországi birtokstruktúra az 1945-1947-es földosztás után

Birtoknagyság csoport	Család száma	Területe kat.hold	vm%	Átlagterülete □-öl
600 □-ölon aluli	147.000	46.131	0,30	500
600-1600 □-öl között	333.000	260.000	2,04	1200
1-2 kat. hold	417.000	625.600	4,91	1 kh. 800
2-5 kat.hold	506.000	1.934.484	15,19	3 kh. 1310
5-10 kat.hold	387.000	3.382.019	26,50	8 kh. 1171
10-20 kat.hold	174.000	2.769.647	21,70	15 kh. 1438
20 kat. hold felett	83.000	3.740.389	29,30	44 kh. 1162
Összesen	2.047.000	12.758.270	100.0	

Szövetkezeti használatban lévő földek tulajdonjogi megoszlása 1961, 1968-1989 évek között

Év	Állam tulajdona		Szövetkezet		Tagok és velük azonos jogállású személyek	
	hektár	%	hektár	%	hektár	%
1961	-	22,00	-	-	-	78,00
1968	1.521.324	27,75	5.169	0,09	3.954.992	72,16
1969	1.067.581	19,23	1.365.201	24,60	3.117.921	56,17
1971	748.959	13,48	1.768.024	31,83	3.037.491	54,69
1975	247.484	4,42	2.502.917	44,66	2.854.470	50,92
1976	197.364	3,51	2.610.636	46,48	2.808.763	50,01
1977	196.267	3,38	2.692.361	47,86	2.742.527	48,76
1978	195.833	3,47	2.771.496	49,17	2.669.186	47,36
1979	196.932	3,48	2.848.861	50,40	2.606.544	46,12
1980	195.318	3,45	2.921.968	51,55	2.550.026	45,00
1981	204.139	3,60	2.997.442	52,78	2.447.176	43,62
1982	207.569	3,65	3.055.578	53,75	2.421.265	42,60
1983	214.466	3,77	3.120.114	54,88	2.350.589	41,35
1984	224.342	3,94	3.162.985	55,57	2.304.957	40,49
1985	226.432	3,98	3.227.281	56,68	2.240.015	39,34
1986	222.176	3,91	3.292.922	57,87	2.174.981	38,22
1987	224.556	3,95	3.344.186	58,77	2.121.403	37,28
1988	222.406	3,91	3.406.852	59,93	2.055.500	36,16
1989	216.146	3,81	3.471.311	61,12	1.991.734	35,07

Az agrártámogatások nemzetközi összehasonlítása A támogatások a hazai termelői ár százalékában ⁽¹⁾

Ország	1979-1981	1982-1984	1986
	évek átlaga hazai termelői ár = 100		
Japán	59,4	65,0	-
Észak-Európa ⁽²⁾	56,1	-	-
Európai közösség ⁽³⁾	42,8	33,0	49,3
Ausztria	42,8	-	-
Mediterrán országok ⁽⁴⁾	26,1	-	-
Kanada	23,9	22,0	45,7
USA	16,0	22,0	35,4
Új-Zéland	15,5	23,0	31,1
Ausztrália	4,7	9,0	15,3
OECD átlag	32,1	-	-
Magyarország	-7,0	-14,0	15,0

1. A támogatások között szerepel a hazai termelői árak és a külpiaci értékesítési árak különbözete is, a teljes termelési volumenre számítva

2. Finnország, Izland, Norvégia, Svédország, Svájc

3. 10 ország

4. Portugália, Spanyolország, Törökország

Dr. Hantó Zsuzsa

Kulákkérdés a pártapparátusok és az államvédelmi hatóságok iratainak tükrében I.

A tanulmány a kulákkorlátozások kezdeteivel foglalkozik, a párt felső szintjén megfogalmazott korlátozási politikákkal, majd a gyakorlattal, a párt parasztpolitikájától való elhajlásokkal. A ún. likvidálási politikát Gerő Ernő 1952 július 10-én hirdette meg "ugrásként, minőségi változásként". A korlátozást és a likvidálást a gyakorlati megvalósítás szintjén nem lehet szétválasztani. A végrehajtó párt és sokszor az állami vezetők is félték a jobboldali elhajlás vádjától s inkább túlteljesítették a tervet, idő előtt kényszerítve a kulákokat földjük önkéntes felajánlására, gazdasági épületeik, házuk és sokszor falujuk elhagyására is. A baloldali elhajlás ugyanis legfeljebb dorgálást vagy enyhébb szankciókat vont maga után.

Rákosi 1948-as kecskeméti beszédét, melyben meghirdette a kollektivizálást, Sztálin hozzá írt sürgető levele előzte meg, melyben figyelmeztette, hogy a szocializmust a falvakban is fel kell építeni. Az új helyzetben az MDP előtt álló feladatokat Rákosi a központi vezetőség 1948 november 27-i ülésén elemezte. A beszédből témánk szempontjából két fontos részlet emelek ki, melyeket Rákosi a zárszóban mondott el, szigorú titoktartást követelve az ott elhangzott kérdésekről. Ugyanis a többi párt ebben az időben még nem "satnyult el", nem vált "szimbólikus" párttá, még nem akarta ugyanazt, mint a Magyar Dolgozók Pártja. Rákosi a szövetségi politika bonyolultságát abban látta, hogy miközben szövetségben vannak, irányt kell venni a szövetségesek likvidálására is, mivel csak az ország egyedüli pártjaként tudják felépíteni a szocializmus Szovjetúnióbeli mását.

A két részlet:

"A Szovjetúnió-beli szocializmus építésének lényeges alapvonásai általános érvényűek. A szocializmus építésének módjában és formájában minden nép adhat a magából újat és sajátosat, de az alapon, a lényegben, a döntő kérdésekben nincs külön nemzeti út."

"Amíg a paraszt azt látja, hogy a kulák egész jól boldogul, addig hiányzik neki a serkentés a szövetkezésre. Ez a Szovjetúnióban is így volt...Most miután már nyomjuk minden oldalról, több beszolgáltatást követelünk tőle, most még mindig az a gondja, hogy hova rakja a bankót. Ilyen eszközökkel - ezek nem hatásosak - meg tudjuk akadályozni a további viharos gazdagodását. De gyökerében csak úgy tudjuk elintézni, ha elveszük földjét, házát, gépét és hogy mit csinálunk velük azt még nem tudom, talán külön kulák falvakat csinálunk, mint a Szovjetúnióban, de azt látni kell, hogy ebből a kutyából nem lesz szalonna. A szövetkezésnek, a kollektív földművelésnek óriási lökést fog adni, ha a szegény paraszt, a középparaszt a meglévő földhöz a szövetkezetekben megkapja a kulák földjét." (1)

Rákosi beszéde új korszak nyitányát jelentette. Nyilvánvaló lett, hogy a kisparaszti földtulajdon védelme taktikai kérdés volt, politikai kérdés, a hatalom megszilárdításához vezető eszköz, mely nélkülözhető, ha a hatalom a paraszti tömegek támogatása nélküli is megtartható. Az is nyilvánvalóvá lett, hogy Moszkva bizalmának legfőbb letéteményese, Rákosi Mátyás módszeresen felépített taktikával törekszik a Kremlből irányított kummunista párt kizárólagos hatalomra juttatására. 1947-től számíthatjuk a hidegháborúnak nevezett időszak kezdetét, amikor a Moszkva befolyása alá került országok feladták a nemzeti út lehetőségét, Jugoszlávia kivételével. Rákosi Sztálin leghűségesebb tanítványává lett.

1. A szocializmus falusi építésének szovjetúnióbeli alapvonásai

Lenin 1917-es áprilisi téziseiben csak általánosságban utalt a nagyüzemi mezőgazdaság fölényére, s annak szükségességére, hogy a magángazdaságokat mintabirtokokká célszerű átalakítani. Cikkeiben gúnyolta az eszerek magángazdaságokkal kapcsolatos kispolgári illúzióit, mert csak a forradalmi proletáriátust egyesítő élcsapat, a bolsevik párt képes a szegényparaszti programot megvalósítani. 1918 májusában kibontakozott az "élelmiszer diktatúra", amelyben a Narkomprod helyi szervezetei, a Cseka s a munkáskülönítmények vettek részt, elkobozták az élelmiszerrejtegetők készleteit. Az "élelmiszer diktatúra" összefonódott a gazdag parasztság, a kulákok elleni kampánnyal, melyben Lenin a szovjethatalom falusi kiterjesztésének eszközét látta. A kampányban a szegényparasztokat tekintette természetes szövetségeseinek. A falusi "szegényparaszt-bizottságokról" szóló rendelet 1918 július 1-jén jelent meg, melyeknek fő feladata a kulákok gabonafeleslegének elkobzása volt.

A kulákság, mint fogalom olyan kategória volt, amelyet a politikai körülményeknek megfelelően újrafogalmaztak, s a statisztikusoktól megrendelték a megfelelő bizonyító adatokat. Eredeti értelmezés szerint a vagyonosabb, kizsákmányoló paraszti réteg. Azonban ez a réteg a parasztság csekély kisebbségét jelentette, arányukat a parasztság 5-7 %-ára becsülték. A kulákok 3-4 tehenet, 2-3 lovat tartottak és csak 1 %-uk alkalmazott rendszeresen fizetett munkást. Nyugati mércével mérve a kulákok nagyobb többsége ténylegesen szegény volt a család megélhetésén kívül csekély felesleget termeltek. Csak kevesen tevékenykedtek közülük uzsorásként és tavasz táján gabonakölcsönzőként. A kulákság eme része gépekkel is rendelkezett, melyet bérbe is adtak, valamint lovat, ökröt és más állatot is.

A kulákság felszámolását két szakaszban tervezték. Az első szakaszban az állam gazdasági, politikai és részben adminisztratív eszközökkel igyekezett megakadályozni a kulákság további gazdagodását, gazdasági és politikai gyengítésére törekedett. A második szakaszban a kulákságot, mint osztályt akarták felszámolni.

A kötelező gabonabeszolgáltatást rendszeresítették és "prodraversztká"-nak, élelmiszerszétosztásnak, élelmiszerelosztásnak nevezték el. E kampány a falusi osztályharc élezésére való törekvés eszköze volt, mivel az állam az alacsonyan megállapított fogyasztási minimumon kívül mindent elvett a parasztoktól. A parasztok természetesen elrejtették a gabonát, a szegényparaszti bizottságok viszont az elrejtett készletek megtalálásában voltak érdekeltek. Fegyveres különítmények járták a falvakat, hogy megakadályozzák az élelmiszer városi feketepiacra jutását. Ezen intézkedésekben már fellelhető Sztálin parasztpolitikájának néhány vonása. Alec Nove szerint ezen intézkedésekből mégsem vonható le az a következtetés, hogy a 30-as évek kollektivizálási hulláma leninista politika volt.

Lenin ugyanis a párt programját a taktikai helyzet követelményei szerint változtatta, 1918 őszén átvette a bírált eszer programot, amit a parasztkongresszus augusztusban elfogadott, mert csak ez biztosított lehetőséget a parasztok támogatásának elnyerésére. Lenin tanult a hadikommunizmus keserű tapasztalataiból s élete utolsó éveiben nagyobb körültekintést s az önkéntesség betartásának elvét követelte. Úgy gondolta, ha a parasztságnak meg tudják mutatni a gépesített művelés előnyeit, akkor a parasztságot meg lehet hódítani a szocializmus eszméinek. De hosszú időn keresztül és türelmesen lehet csak őket megnyerni, semmi esetre sem kényszerrel. Ugyanakkor Lenin azt is mindvégig hangsúlyozta, hogy az árutermelő paraszti gazdaság szüli a kapitalizmust.

S az utódoknak e bonyolult problémával kellett szembenézni.

Az 1927-ben megtartott XV. pártkongresszuson Sztálin a mezőgazdaság struktúrája s az iparosítás között fennálló ellentmondásról a következőket mondta: "Hol van tehát a kiút? A kiút abban van, hogy a kis és szétforgácsolt parasztgazdaságok a föld társas művelése alapján átmennek nagyüzemű és egyesített gazdaságokba, áttérnek a föld kollektív megművelésére, új, magasabb technika alapján. A kiút abban van, hogy a kis és törpe parasztgazdaságokat fokozatosan, de állhatatosan, nem kényszer, hanem példaadás és meggyőzés útján nagygazdaságokban egyesítjük, a föld közös, társas megművelése alapján." (2)

A kongresszus utasította a Központi Bizottságot, hogy a városok és a hadsereg élelmezése érdekében magasabb és progresszív adókat vessenek ki a kulákságra. A korlátozások és büntetések napirenden voltak. E politika aligha ösztönözte a parasztságot beruházásra és többlettermelésre.

A XV. kongresszus a kollektivizálás mellett foglalt állást, mégpedig a leglazább forma mellett (Társulás a föld közös megművelésére - TOZ). A tagok megtartották szerszámaikat és munkaeszközeiket, állatállományuk többségét, sőt a földjük feletti rendelkezést is. Lényegében csupán bizonyos munkák közös elvégzésére társultak. 1928-ban a vetésterület részarányához viszonyítva 97,3 % a magángazdaságok aránya, 1,2 % a szövetkezeteké, s 1,5 % az állami gazdaságok aránya.

A begyűjtési kiesések Sztálint a hadikommunizmus túlzásaira emlékeztető intézkedések foganatosítására ösztönözte, melyek során figyelmen kívül hagyta a többiek, elsősorban Buharin javaslatát. A begyűjtött gabona mennyisége ugyanis 1927-es 428 millió puddal szemben 1928 januárjában 300 millió pudra csökkent. Sztálin, aki az Urál és Nyugat Szibéria felelőse volt, funkcionáriusai és rendőrsége révén erőszakhoz folyamodott, mely eljárások később "uráli-szibériai módszerekként" váltak ismertté. Megszüntették a szabadpiacot, a

magánkereskedőket kitiltották, a parasztnak előírták a beszolgáltatást, s ha nem tudták teljesíteni, bűnözőkként büntették őket. A spekuláció ellen alkalmazták a büntetőtörvénykönyv 107. cét, amely kivételes rendszabály volt és spekulációs árurejtegetésnek nyilvánított bármiféle gabonakészletet. Amennyiben az ügyészség vagy a bíróság nem értett egyet a kivételes rendszabály alkalmazásával, egyszerűen leváltották őket. Ezen intézkedések nemcsak a kulákokat, de a középparasztokat is sújtották. Így megbomlott az a kényes egyensúly, amin a párt és a parasztság kapcsolata nyugodott.

Ez volt az első olyan eset, hogy Sztálin a Központi vagy a Politikai Bizottság határozatának igénye nélkül hajtott végre jelentős politikai döntést. 1928 áprilisában a központi bizottsági ülésen Sztálinnak vissza kellett vonulnia, mert a bizottság elítélte a túlkapásokat s ígéretet tett arra, hogy a következőkben törvénysértések nem fordulnak elő. Ennek ellenére 1928-29-ben több vidéken megismétlődtek a túlkapások, s Sztálin kijelentette, hogy az "uráli-szibériai módszert" alkalmazni fogják ott, ahol szükségesnek látszik. A központi bizottság 1928 júliusi plenumán Sztálin azt hangoztatta, hogy szükséges a parasztság megsarcolása, s helyes ha magas áron veszik az iparcikkeket és kevesebbet kapnak saját terményeikért, mert így a mezőgazdaságban keletkező tökefelesleg is az ipar fejlesztésére fordítható.

A XVI. pártkongresszus jóváhagyta az ötéves terv optimális változatát s a kollektivizálásban jelentős előrelépéssel számolt. De nem volt világos, hogy milyen eszközökkel akarják kollektivizálni a mezőgazdaságot. 1929-ben az áruhiány miatt bevezették a jegyrendszert, s talán ez volt a történelemben az első eset, amikor békeidőben vezettek be jegyrendszert.

1929 második felében vita folyt arról, hogy milyen legyen a szövetkezeti kampány. 1929 július 1-jén a szövetkezetbe tömörült

parasztok létszáma egy millió fő volt, s a tagok 60 %-a a TOZ tagja volt. Október 1-re ez a szám közel két millióra emelkedett, s a tagság 62.5-a a laza típusú TOZ tagja volt. A központi bizottság 1929 augusztusában a gabonatermő területek pártszerveihez utasítást küldött, melyben sürgették, hogy még abban az évben érjenek el jelentős eredményeket a kollektivizálás terén. Ezzel egyidejűleg a gabonabegyűjtést elősegítő kormányrendeletek lehetővé tették mindazok bebörtönzését, akik nem tettek eleget a beszolgáltatási kvótáknak. A begyűjtőket pedig arra ösztönözték, hogy a terhek nagyobb részét a kulákokra s a falvak jobbmódú lakosainak vállára rakják. Így a kulákokra szándékosan túl magas gabonabeszolgáltatási kvótát szabtak ki, majd arra hivatkozva, hogy kötelezettségeiket nem teljesítették, kisajátították őket.

Sztálin 1929 november 7-i híres cikkében kijelentette, hogy a középparasztság csatlakozott a szövetkezetekhez, s így megkezdődött a nagy fordulat.

Az 1929 november 10-17 között ülésező Központi Bizottság kimondta, hogy a szegény- és középparaszti gazdaságokban széleskörű mozgalom kezdődött mezőgazdasági szövetkezetek alakítására. Ezt spontán folyamatként jellemezték, miközben semmiféle spontán mozgalom nem volt tapasztalható a parasztság körében.

A szovjet történészek a rendelkezésre álló források alapján azt állítják, hogy a belépéseket erőszakos eszközökkel érték el, s azt is kétségbe vonják, hogy a létszám pár hónap alatt duplájára emelkedett. Inkább az tűnik valószínűnek, hogy az erőszak, "az uráli-szibériai módszer" ismét megcsillantotta a győzelem lehetőségét. A túlkapasok oka, hogy a széleskörű kollektivizálás módszerei és formái nem voltak tisztázottak, sok funkcionárius azt gondolta, hogy a cél valamennyi dolgozó paraszt azonnali beléptetése a kolhozokba. Sztálin azt sem tartotta szükségesnek, hogy a párt új falusi politikáját szélesebb

pártfórumokon ismertessék és megvitassák, munkatársaival önálló kollektivizálási politikát folytatott.

1929 december 7-én Jakovlev vezetésével létrejött a politikai bizottság különbizottsága a kollektivizálás módszereinek tisztázására, s 1930 január 5-én jelent meg a kollektivizálásról szóló rendelet. A helyi szervekhez viszont még a rendelet megjelenése előtt az azonnali intézkedést sürgető parancsok már kimentek. Pl. a Szövetkezeti Központ december 10-i távirata szerint: "A teljes kollektivizálási területeken minden helyi szerv figyelmébe: biztosítani kell a haszonállatok és a tehenek teljes kollektivizálását, a sertések 80, a bárányok és baromfi 60 %-át kell a szövetkezetekbe bevonni, a szövetkezetek 25 %-a kommuna legyen." A Jakovlev vezette bizottság viszont lényegesen lassúbb menetrendet javasolt, ugyanakkor azonban nem adott utmutatást arra vonatkozóan, hogy a paraszti tulajdon egészét kell-e kollektivizálni, vagy néhány csirke, kapa stb. megmaradhat-e a parasztság tulajdonában. Sztálin ugyanis kihúzta a rendelet szövegéből Jakovlev azon előterjesztését, hogy a paraszt magántulajdonában kell hagyni a kisebb munkaeszközöket, a baromfiállományt, a tejelő teheneket stb, mivel mindez a parasztgazdaságok szükségleteinek kielégítésére szolgál.

Levéltári források szerint: A túlkapások jelentős része az információhiánnyal valamint azzal magyarázható, hogy a vidéki és helyi szervezetek féltek a jobboldali elhajlás vádjától, ezért inkább túlteljesítene, semmint hogy elmaradjanak.

A vita során a kulákok kisajátításának és elűzésének lehetősége már felmerült, de a többség, élén Buharinnal ellenezte a drasztikus intézkedési módot.

A vita megszűnt, amikor Sztálin 1929 decemberében az agrárszakemberekhez intézett beszédében szentesítette a kulákság, "mint osztály felszámolásának" elvét, miután a parasztpolitikája miatt

jobboldali elhajlónak nyilvánított Buharint 1929 novemberében Sztálin kizárta a Politikai Bizottságból. A kulákoknak nem engedték meg, hogy belépjenek a szövetkezetekbe, mivel attól tartottak, hogy vezető szerephez jutnának a kolhozokban, mint ahogy a 20-as évektől a falugyűléseken jutottak vezető szerephez.

Erről a következőket mondta Sztálin: "Most módunk van arra, hogy erélyes támadást intézzünk a kulákság ellen, hogy megtörjük ellenállását, hogy a kulákságot, mint osztályt felszámoljuk...Most a kuláktalanítást maguk a teljes kollektivizálást megvalósító szegény- és középparaszti tömegek hajtják végre...Most ezekben a körzetekben a kuláktalanítás a kolhozok alakításának és fejlesztésének alkotórésze. Ezért nevetséges és komolytalan most a kuláktalanításról annyit beszélni. Akinek a fejét veszik nem siratják a haját. Éppolyan nevetséges a másik kérdés, hogy vajon be lehet-e engedni a kulákot a kolhozba? Persze, hogy nem lehet beengedni. Nem lehet beengedni, mert a kulák a kolhozmozgalom esküdt ellensége."

Sztálin a Pravda 1929 december 27-i számában jelentette be a kulákság, mint osztály felszámolásának programját, mivel a kulákság nem fogja elhagyni a történelem színpadát vad ellenállás nélkül. Meg kell küzdenünk velük, mint ahogy megküzdöttünk a burzsoákkal 1918-ban. A bűnös kulákok szemben állnak a mi elképzeléseinkkel, ezért száműzni kell őket.

Sztálin értelmezése szerint a parasztság jelentős részére rásütötték a kulák bélyeget, akkor is, ha szegények voltak. Egy hajdani pártaktivista leírása szerint a kuláknak sovány feleségén és öt gyerekén kívül nem volt semmije. Sokszor még egy szelet kenyér sem akadt vacsorára, csak pár szem főtt krumpli. A gyerekek rongyos, szakadt ruhában jártak és úgy néztek ki, mint a "szellemek". A kulákok átlagos jövedelme jóval alacsonyabb volt, mint az őket üldöző átlagos falusi tisztviselőé. Az átlagos kulák farm 4.5 hektár volt.

Az nem tisztázódott, hogy ki tekinthető kuláknak. A politikai és gazdasági szempontok mindvégig keveredtek. Több forrás arra utal, hogy a kulákság három kategóriáját különböztették meg. Az első csoportba az aktívan ellenséges elemeket sorolták, ahol a családfő a fehér seregben szolgált. Őket átadták a politikai rendőrségnek s kivégezték vagy koncentrációs táborokba küldték őket. Családtagjaikat északra, Szibériába vagy a Távols-Kelet meghatározott területeire deportálták. A második kategóriába a gazdaságilag legtehetősebb kulákcsaládokat sorolták. Őket kitelepítették más vidékekre. Az első két csoport teljes vagyoniát elkobozták. A harmadik kategóriába a legártatlanabbakat a "lojálisak" csoportját sorolták, akiknek megengedték, hogy a körzetben maradjanak, de a legrosszabb minőségű földet kapták és ott is eleget kellett tenniük a felemelt beszolgáltatási kvótáknak. A források szerint nemcsak kulákokat deportáltak, hanem "ideológiai kulákokat" is, akik elleneztek a kollektivizálást.

A két szakasz és a kollektivizálás a valóságban egy időben zajlott ugyanannak a politikának a hatására. A helyi vezetők félték a jobboldali elhajlás vádjától és túlteljesítették a tervet. Kijelentették, aki nem csatlakozik a kolhozokhoz, az a szovjethatalom ellensége. Vagy el kell érniük a 100 %-os kollektivizálást két nap alatt, vagy vissza kell adniuk a párttagsági könyvüket.

A követendő vonal sem eleinte sem később nem volt világos. Így a kulákság felszámolása a Pravda cikket megelőzően már elkezdődött a helyi pártkáderek félelme miatt. A deportálásokat saját kockázatukra kezdték el, mert a dekulakizálásról szóló utasítást a Központi Bizottság csak 1930 február 4-én bocsátotta ki. Az azonban világos, hogy a kollektivizálás és a kuláktalanítás együtt haladt. A szegényparasztok elvették a kulákok vagy a gazdagabbak javait az osztályharcra hivatkozva, avagy minden indoklás nélkül. Minthogy falun kevés volt a megbízható párttagok száma, felhasználtak és

bátorítottak minden útonállót, hogy rabolják ki és úzzék el vagyonosabb szomszédaikat, mivel a párt- és állami tisztviselők versengtek egymással a kulákság likvidálásában.

A fejetlenségre jellemző, hogy a helyi vezetőket utasították, hogy nyerjék meg a szegényparasztság támogatását, majd rendeleteket bocsátottak ki a túlkapások megszüntetésére, majd büntették őket amiatt, hogy a párt irányelvei ellenére engedték a kulákok javainak szétoztását a szegényparasztság között.

Sztálin a kezdeti sikerek után attól kezdett félni, hogy a szegényparaszti rekvirálások majd megnehezítik a kollektivizálást.

A kulákká nyilvánítás fenyegetése sokakat meggyőzött a csatlakozás szükségességéről. Azokat, akik elleneztek a belépést gazdasági helyzetüktől függetlenül kulákként, "ideológiai kulákként" deportálták. Az előkészítetlenség és az információhiány miatt az egyes területek gyakorlata eltért egymástól.

Ezreket szállítottak túlszűfolt vagonokban minimális élelemmel és vízzel Szibériába, családokat szétválasztottak, gondozó nélkül hagyták a gyerekeket. Az eredmény, hogy milliókat sajátítottak ki, mérhetetlen emberi nyomorúságot teremtettek az utolsó kizsákmányoló osztály felszámolásáért folyó harc nevében. A kulákok és családtagjaik deportálási költségei az elkobzott vagyon értékét többszörösen meghaladták. (3)

2. Az agrárpolitika, mint kulákkérdés

Politikai bizottsági szinten a kulákkérdés az 1947 december 18-i ülésen vetődött fel először, amikor a párt gazdaságpolitikai irányelveiről tárgyaltak. Az irányelveket fogalmazó Gerő Ernő szerint annak ellenére, hogy a magyar demokrácia az MKP helyes politikája révén gazdasági téren is jelentős sikereket ért el, ezek a sikerek

mégsem döntötték el azt a kérdést, hogy a magyar nemzetgazdaság kapitalista vagy szocialista úton halad-e. A mezőgazdaság nézőpontjából ez azt jelentette, hogy bár "A demokratikus államhatalom rendszabályokat léptetett életbe az újgazdák és általában a szegény parasztság rétegeinek védelmére. Mindazonáltal a magánkereskedelem és a kulákság befolyása alatt, különösen a sorozatos aszályok által teremtett helyzetben megindult a parasztság differenciálódásának egy új, - a háború előttinél jelentékenyen lassúbb és sokszor más formákat öltő - folyamata, amelyet nem ellensúlyoz eléggé az eddig gyengén fejlett szövetkezetek munkája. Míg a falu keskeny, tehetős rétege gyorsan gazdagodik, különösen az aszály által nem sújtott megyékben, a szegény parasztok és az újgazdák egyes rétegeiben az elszegényedés egyes jelei mutatkoznak...A differenciálódási folyamat ténye megnyilvánul a falusi munkanélküliek nagy számában is, amely nemcsak a földhöz juttatottakra terjed ki, hanem felöleli a törpe- és kisparasztok ezreit is."

A megoldást Gerő a kulák réteg gazdagodásának és a falu többi rétegeire gyakorolt befolyásának rendszabályokkal történő korlátozásában látta, melyek a következők:

- 1) a feketézésen és uzsoraüzleten ért kulák elemek szigorú megbüntetésével,
- 2) a kulákok nagyobb mértékű megadóztatásával, többek között a földadó progresszívvá tétele útján,
- 3) a kulákoknak nyújtandó hitelek magas kamatlábhoz és egyéb szigorú feltételekhez kötésével,
- 4) annak megakadályozásával, hogy kulákok új traktorokat és motoros gépeket szerezhessenek be, ilyen gépeket csak az állam, a közületek és a szövetkezetek vásárolhassanak.

- 5) a föld adás-vételének olyan megszorításával, hogy a zsiros parasztek számára új földtulajdon megszerzése lehetetlenné váljék.
- 6) A zsirosparasztság további gazdasági megerősödésének korlátozása és másrészt a kötött forgalomra való áttérés könnyebb megvalósítása végett bizonyos értéken felül felvásárolt vagy beszolgáltatott mezőgazdasági termékek ellenértékét ne pénzben, hanem zárolt bankszámlán kellene elszámolni. A zárolt számla felszabadítása fokozatosan és az adótartozások levonása után történék. " /4 /

A mezőgazdaság hosszú távú átalakítási és fejlesztési programja kizárólag a kuláksághoz fűződő viszonytal foglalkozott, nélkülözve mind az elméleti elemzést, mind a gyakorlati tapasztalatok értékeléséből következő intézkedések ismertetését. A lenini politika ismeretében, mely szerint az árutermelő paraszti gazdaság kapitalizmust szül, érthetővé válik az irányelvek célkitűzése. Ha nemzetgazdaságunk szocialista úton kíván haladni, az árutermelőket kell korlátozni, a kulákokat valamint a középparasztság szűk rétegét. 1949-ben az 1660.000 gazdaságból 1556.300 a 20 katasztrális holdon aluli, 40.400 a 20-25 k.h. közötti középparasztt-gazdaság, 16.100 a 25 kh. alatti kulák és 47.200 a 25 kh. feletti kulákgazdaság száma. A potenciális árutermelő gazdaságok száma 103.700. (5) Az oszd meg és uralkodj elve egyidőben csak a parasztság egy rétegével szembeni fellépés sikerére építhet. A szegényparasztság szövetséges, a kulák az ellenség, a veszély, a középparasztt megtűrt társ. Lenin H.G. Wellssel 1920-ban folytatott beszélgetésében elmondta, hogy a vidék önző, analfabéta paraszttjai nem tudják majd, mi történik mindaddig, míg rájuk nem kerül a sor. A paraszttot nehéz egy tömegben legyőzni, de részletekben semmi nehézség sem lesz. Az első célpont a veszélyre azaz a kulákságra kell korlátozódjon.

Az 1947-ben megfogalmazott rendszabályok, az adózás progresszívvé tétele, a munkaeszközök használatának korlátozása, a szabad földhasználat korlátozása, a hitelek korlátozása 1948-ban új elemekkel bővült: a szerződéses termelés bevezetésével, a szabad földhasználati jog megvonásával s a mezőgazdaság fejlesztési járulék bevezetésével.

2.1. A szerződéses termelés

Politikai Bizottság 1948 július 13-i ülésén Donáth Ferenc javaslatot terjesztett elő a szerződéses termelésről, melyet úgy kell tekinteni, mint egy rendszabályt, mellyel a mezőgazdaságban döntő többséget alkotó kisárutermelő gazdaságok tőkés fejlődésének gátat lehet szabni. Ugyanakkor a szerződéses termelés három előnnyel is jár. 1) segít a faluban az éleződő osztályharc közepette a kulákok korlátozására és fokozatos kiszorítására irányuló politika megvalósításában, 2) bizonyos fokú tervszerűséget visz a mezőgazdaságba és 3) lehetővé teszi, hogy az állam hozzájusson a termelés jelentős részéhez és készleteket gyűjtsön. (6)

Az 1948-49-es szerződéses termelés a Politikai Bizottság értékelése szerint sikeres volt. A kulákságot sikerült a szerződéses termelésből csaknem teljesen kiszorítani. A cukorrépa 5,3, rostkender 18,3, rizs 0,3, dohány 6,0, őszirepce 46,6 %-ára kötöttek kulákkal szerződést, az összes szerződött terület 3%-ára, de a dolgozó parasztokénál kedvezőtlenebb feltételek mellett. Az 1949-50-től a szerződéses termelésből sikerült a kulákságot teljesen kizárni. (7)

2.2. A szabad földhasználat jogától való megfosztás

1948 júliusában a földbérlőszövetkezetek létesítésére benyújtott javaslatot a titkárság azzal a módosítással fogadta el, hogy az első döntő lépésnek a kuláktól a nagybérletek elvételét és a szabad

bérbeadás lehetőségének megszüntetését kell tekinteni. (8) A földbérletek elvétele mellett a föld szabad adás-vételét is megtiltották a kulákoknak. A korábbi földbérletek a szövetkezeti tulajdon részarányát növelték. 40 hold felső határban állapította meg a haszonbérletről kiadott rendelet a kulákföld engedélyezett nagyságát (bérlet + tulajdon). Az így felszabadult haszonbérletek a termelőszövetkezetek, kisbirtokosok és a földosztásból kimaradtak földterületét növelték. 1948-ban rendelték el a gazdagparaszti ingatlanok adásvételének állami ellenőrzését is. E rendelkezés az osztályharc mértékétől függően kettős célt szolgált. Segíthette az "ellenséget" földje felajánlásában és szövetkezeti tulajdonná válásában, vagy épp ellenkezőleg megtilthatta ingatlana eladását annak érdekében, hogy tegyen eleget beszolgáltatási kötelezettségeinek.

3) A mezőgazdaságfejlesztési járulék bevezetése ugyancsak az árutermelők jövedelmének csökkentését szolgálta. Minden 15 k.holdnál nagyobb földtulajdonos valamint azok számára, akik kataszteri tiszta jövedelme meghaladta a 150 aranykorona értéket. Az e címen kivetett 47.7 millió Ft-ból november 27-ig 13.1 millió Ft. folyt be, mivel a végrehajtók engedtek a kulákok és kulákok érdekeit védő elemek hangoskodásának. Gerő Ernő szerint ebből tanulni kell s a mezőgazdaságot, mint az akkumuláció forrását jelentékenyebb mértékben kell igénybe venni. Az 1948-as 4 % helyett 1949-ben 7-8 %-kal kell megterhelni, ami 700-800 millió Ft. többletbevételt fog adni az államnak. Ezért módosították az 1948-as kormányrendeletet 1949 április 30-án s a járadékfizetés alanyai a 25 k.hold földterülettel vagy a 350 aranykorona tisztajövedelemmel rendelkezők lettek. Az adókötelezettség megállapításakor a kert- és a szőlőterületeket hármasszorzóval vették figyelembe.

1948 október 4-én Gerő Ernő a Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának beszámolt arról, hogy kulákság korlátozására és visszaszorítására 1947 óta milyen gazdasági jellegű intézkedést tettek.

Ezek a következők:

- 1/ gabonabeszolgáltatás fokozott progresszivitása
- 2/ mezőgazdasági fejlesztési járulék bevezetése
- 3/ rendelet arról, hogy földműves- és hitelszövetkezet igazgatóságában kulák nem foglalhat helyet /ezt 1948-ban kiegészítették azzal, hogy tag sem lehet/
- 4/ a tejbeszolgáltatás progresszívvé tétele
- 5/ progresszív közmunkaváltság bevezetése
- 6/ a termeltetési szerződések új rendszere
- 7/ föld adásvételének felfüggesztése
- 8/ rendelet a földbérletekről és a bérlőszövetkezetek alakításáról
- 9/ hitelnyújtásból kulákok kizárása
- 10/ állami gépállomások a táblás földműveszövetkezeteknek 30%-os kedvezményt, földművesszövetkezeteknek 10 %-os kedvezményt biztosítanak, a kulákság ebből ki van zárva
- 11/ gabonabegyűjtési jogot elveszik a magánkereskedőtől a földműveszövetkezetek javára

Az intézkedések nem érték el a kívánt hatást. A mezőgazdasági gépi technika még 1948 októberében is döntően a kulákok kezében volt, valamint az igaerő jelentékeny része is. Ezért Gerő szükségesnek látta a továbblépést a gazdaságpolitikai irányelvekhez képest, amikor megtiltották a kulákságnak, hogy mezőgazdasági gépeket vásárolhassanak. A megoldás, hogy a teljes nagy gép állományt

államosítani kell. Az ipari üzemek államosításával szemben, ahol bár kimondták a kártalanítást, de nem hajtották végre, a mezőgazdaságban az államosítandó traktorok és cséplőgépgarnitúrák értékét a ténylegesnél 30-40 %-kal olcsóbban kell megállapítani s a fennmaradó összeget az állam tíz évi egyenlő részletekben törleszti. Az első részletet ki kellett fizetni, a többit a jövőre bízták.

A gépek államosításának több haszna volt.

- 1/ új gépállomásokat lehetett létesíteni s a gépállomásokon keresztül pontosan ellenőrizni lehetett, hogy mennyi termelt az országban.
- 2/ le lehetett törni a kulákszabotázsokat,
- 3/ a falusi osztályharc tovább éleződhetett. (9)

1949-től a szövetkezetesítés és a kulákkorlátozás kezdett szervesen összekapcsolódni. 1949 januárjától a kulákok korlátozása a gazdasági és politikai élet minden területére kiterjedt. Megyéenként havonta részletes jelentést kellett a pártbizottságoknak készíteni, hogyan folyik a kulák-korlátozás. Az aktuális kampányfeladatokat előírták s az egyes megyék illetve járások között a végrehajtott feladatok sorrendjében s csak a kiszabott büntetések nagyságában volt különbség megyék valamint a járosok között.

1949 január és február hónapokban ellenőrizték a kulákok népszámlásakor bementett adatait. Az év első hónapjaiban a községi előljároságok ujjaalakítása, a népi bizottságok ujjaalakítása, a legeltetési társulatok tisztújítása s a szövetkezeti vezetőségek ujjaalakítása során minden kulák vagy kulák befolyás alatt álló személy vezető állásáról le lett váltva s ezáltal a kulákok befolyása és tekintélye csökkent.

Kizárták őket a gazdasági társulásokból (legeltetési társulatok, földműveszövetkezetek, hitelszövetkezetek.) Megvonták kereskedelmi engedélyeiket: pálinkafőző, italmérés, szikvizüzem, tejbegyűjtés, vegyeskereskedés, mészárosipar, tűzifakereskedés stb.

Mezőgazdasági kiállításra kulák állatot nem vihetett.

Kizárták őket a kedvezményes vetőmag- és műtrágya akciókból.

A budapesti zsír- és húshiány leküzdésére sertésleadásra- és hizlalásra lettek kötelezve.

Bevezették a termeltetési kényszert. A nagyobb termelési kockázattal járó és jelentős élőmunkát igénylő növényeket a kulákokkal termeltették. Személyre lebontva szabták meg, hogy kinek miből és mennyit kell termelnie függetlenül a föld minőségétől s a község gazdálkodói hagyományaitól. A megyei vetéstervet az alispán osztotta járásokra, községekre s a községi termelési bizottság pedig személyekre. A termelőnek a vetéstervet írásban kellett elkészítenie s az egyéni terveket a népi bizottság és a termelési bizottság kordinálta a községgel.

A Honvédelmi Minisztérium által kisajátított területekért nem kaptak csereingatlant. Gazdasági épületeiket térítésmentesen igénybevételek állami gazdaságok vagy termelőszövetkezetek részére.

Pontosan meghatározták a vetések, az aratás és cséplés valamint a növényápolási munkák végzésének idejét. Minden munkafolyamatot ellenőriztek, s a meg nem felelő idejű munkavégzés miatt rendszeresen feljelentették, s késedelmi pótlékok fizetésére kötelezték a gazdákat. Amennyiben ennek nem tudtak eleget tenni a pénzbeadási kötelezettség progresszíven emelkedett, aminek felső határa a kulákbirtok értéke volt. A birtok ingyenes felajánlása az államnak megkímélhette a birtokost a börtönbüntetéstől. Kötelezték őket, hogy

minden munkafolyamatot a legsürgősebben, azaz a legrövidebb határidőn belül végezzenek el, korábban, mint a dolgozó parasztek, ha nem tartották be az így előírt időpontokat, megbüntették őket.

Kötelezték őket arra is, hogy a munkák befejezése után igájukat a szegény parasztek rendelkezésére bocsássák. A tavaszi- és őszi mezőgazdasági munkák végzéséhez kulák fogatokat rendeltek ki.

A tavasz folyamán felülvizsgálták a kulákok állattartását és meghatározták a kötelezően tartandó állatok számát és fajtáját. A hiányzó állatok beszerzésére határidőt szabtak meg. Májusban a sertésmérlegben jelentkező hiány miatt a kulákságra együttesen mintegy 100.000 db. sertés beszolgáltatási kötelezettségét vetették ki, amit a választások után szabadott behajtani.

Megállapították a mezőgazdasági munkavállalók elmaradt munkabérét, s a megtérítésére kötelezték a kulákokat, kötelezték őket aratómunkások alkalmazására magas bérért. A gazdaságaikban alkalmazott cselédjeiknek és a munkavállalóknak nem mondhattak fel február 1-én április 1-i határidővel, munkavállalóikat a továbbiakban is alkalmazniuk kellett.

Adó és beszolgáltatási kötelezettségeiket progresszíven s nem a szántóföld, hanem a teljes földterület arányában állapították meg. Ennek ellenére nem a beszolgáltatás jelentette a nagyobb terhet, mert azt kötelezően állapították meg, s tervezhető volt, hanem a pótbeszolgáltatás és az adó. Ha a községek nem teljesítették a beszolgáltatandó termékmennyiséget, a hiányzó termékeket a kulákgazdaságokra rótták ki pótlólagosan. Kivetették rájuk a késedelmi pótlékokat. Az adót évente többször, tetszés szerint vetették ki, mivel a mezőgazdaságban az állam számára történő akkumuláció lehetősége távolról sem volt kimerítve. Pl. 1947 és 1948 között a mezőgazdasági termelés értéke 43 %-kal emelkedett, az adók emelkedése viszont csak 28 % volt. (10)

Az őszi tagosítási tervhez a titkárság javaslatot készített, mivel az érvényben lévő tagosítási rendszer a fenti céloknak, a szövetkezetesítés és kuláktalanítás összekapcsolásának nem felelt meg, mert a magántulajdonra épült, a kulákság érdekeit szolgálta, végrehajtása bürokratikus és költséges volt, végrehajtó szervezete bírókra, tisztviselőkre épült. Az új tagosítási rendszer célja: elősegíteni a kulákok korlátozását és a szegényparasztság megnyerését, s hogy ne forduljanak szembe a termelőszövetkezetekkel vagy állami gazdaságokkal. Ezért a szegényparasztok földjét csak a legszükségesebb esetben vonták be a tagosítási eljárásba, s ha erre mégis sor került a tagosító bizottság az érintett szegényparasztal együtt jelölte ki a csereingatlant, melynek minősége minden esetben jobb volt. A kulákok viszont a községtől legtávolabb eső és legrosszabb minőségű földeket kapták csereingatlanként. (11)

A Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztály rendszeresen beszámolt a Politikai Bizottságnak a tagosítási kampányok tapasztalatairól. Sok kulák nem volt hajlandó elfogadni a csereingatlant, és szabotálta a munkát. Ugyanis a rossz minőségű és távoli föld beszolgáltatási és adóterhei változatlanok maradtak egyes esetekben még a helyi hatóságok buzgalma miatt emelkedtek is. A jelentések szerint a szabotázsok oka, hogy a pártszervezetek egy része fontosabb feladatokra való hivatkozással kitért a kulákföldek tagosítása elől, másik részük passzivitásával akadályozta a munkát s a falusi pártszervezetek vezetőinek csak kis része értette meg a párt agrárpolitikáját. Gerő Ernő ezért az 1949 szeptember 22-i politikai bizottsági ülésen elfogadtatott egy javaslatot. E szerint állami közigazgatási és földművelődésügyi vonalon fel kell hívni azoknak a kulákoknak a figyelmét, akik megtagadták a csereingatlan átvételét, hogy magatartásuk a három éves terv szabotálása s ha nem akarnak a törvénybe ütközni, haladéktalanul vegyék át a földet és műveljék meg. Október 10-ig engedélyeztek haladékot, úgy, hogy közben néhány jól előkészített esettel példát statuálnak, s aki továbbra is megtagadja a

csereingatlan átvételét, annak földjét saját költségére megműveltetik.
(12)

A különböző jogcímeken kirótt büntetések nagysága attól függött, hogy az eljárást a közigazgatási hatóságok, igazságügyi szervek: ügyészségek és bíróságok vagy a belügyi szervek: rendőrség, ÁVH kezdeményezték-e. Az indokok a következők voltak: tűzrendészeti kihágás, épületrongálás, mezőgazdasági munkák hanyag végzése, pl. traktorral szabotálás, feketecséplés, kézicséplés, indok nélküli gépleállítás, gabona rejtegetés, tejbeszolgáltatás szabotálása, természetbeszolgáltatás szabotálása. A legsúlyosabb a közellátási érdek veszélyeztetése volt, ezt a rendőri eljárások során szabotázs és demokrácia ellenes magatartásként büntették.

1948-ban a gabonabeszolgáltatás és az őszi mezőgazdasági munkálatok elvégzése során 2192 főt büntettek meg a Belügyminisztérium vármegyei és községi osztályának jelentése szerint. Ebből egy főt ítétek halálra, 20-at fegyházbüntetésre, 34 főt internáltak indok nélküli gépleállítás és demokrácia elleni szabotázs vádjával. (13)

A felelősségrevonások száma évenként progresszíven emelkedett, elharapóztak az adminisztratív módszerek, a bírósági és kihágási eljárások száma túlzottan megnövekedett. 1951 január 1 és 1953 május 1. között a rendőrség 850.000 esetben szabott ki büntetést. 850.000 esetből 831.000 eset pénzbírság volt, 19.000 esetben történt elzárás. 1950 kezdetétől 1953 márciusáig a bíróságok 630.000 személy ügyével foglalkoztak és 387.000 személy ellen hoztak elmarasztaló ítéletet. A rendőrségi és bírói büntetések 20 %-a vonatkozott a kulákságra. Beszolgáltatási kötelezettség elmulasztásáért a dolgozó parasztságra, termelészövetkezetekre és kulákokra 1953 júniusáig összesen közel 400 millió Ft. összegű kártérítést vetettek ki, melyek jelentős része a fennálló rendelkezések értelmében is törvénytelen és igazságtalan volt. (14) A hortobágyi zárt területen élő 7244 személy közül 2057 fő volt a kulák és a deklasszált elem. (15)

Gerő Ernő a Központi Pártiskolán 1949 szeptember 11.-én tartott előadása az MDP agrárpolitikájáról a szocializmus építésének idején a fordulat után kialakult helyzetet elemezte. "Lenin azt hirdette, amíg kisparaszti országban élünk, addig a kapitalizmus számára szilárdabb gazdasági alap van, mint a kommunizmus számára. Sztálin szerint a mezőgazdaság szocialista útja a kolhoz és a szovhoz. A magyar párt politikájának újdonsága abban áll, hogy nyíltan vetjük fel a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a kérdését és nyíltan propagáljuk a kolhozot. Megváltozott a kuláksággal szemben folytatott politikánk is. Az első szakaszban ez még inkább a semlegesítés politikája volt, ami persze nem zárta ki, hogy konkrét esetben ne forduljunk szembe a kuláksággal pl., amikor szabotálta a városi lakosság és a falusi nincstelenek kenyerét. A fordulat után a szocializmus építése annyit is jelent, hogy irányt veszünk a kulákságnak, mint osztálynak a felszámolására, ami annyit is jelent, hogy irányt veszünk az osztályharc kiéleződésére falun. Kiindulva Sztálin elvtárs tanításából és a Szovjetunió történelmi, egyetemes érvényű, tehát a mi viszonyainkra is érvényes tapasztalatából, pártunk kidolgozta a kulákságnak, mint osztálynak a megszüntetésére vonatkozó politikát, s ahogyan az a Szovjetunióban történt, két szakaszban hajtjuk végre. Az első, a jelenlegi szakasz a kulákság korlátozásának szakasza, melyet a megfelelő időpontban, amikor már meglesznek a szükséges gazdasági és politikai feltételek, követni fog a kulákságnak, mint osztálynak a felszámolása, a megszüntetése." (16)

A kulákoknak, mint árutermelőknél a korlátozása az árutermelés fokozatos majd drasztikus csökkentését jelentette. 1949-ben a dolgozó parasztság 1596.7 ezer gazdasága 7731.2 ezer kh-on termelt, míg a kulákság 63.3 ezer gazdasága 1650.0 ezer kh-on. A 133400 középparaszti gazdaság /a 15 kh-on felüli gazdaságok/ csak szükkörű árutermelésre volt képes, a kisbirtokosok csupán önellátásra termeltek, s jelentős részük még saját önellátását sem tudta biztosítani. Így az élelmiszerellátás került veszélybe. A beszolgáltatás mértékének

drasztikus emelése ugyancsak az árutermelés további csökkenését okozta.

Így bezárult a kör, de a közepén ott marad a "szabotáló kulák" az ok okozata.

Gerő Ernő és a pártvezetés szerint a korlátozás politikájáról a felszámolás politikájára való áttérés 1952 nyarán következett be. 1952 szeptemberétől megindult a kuláklisták országos felülvizsgálata.

3. A végrehajtásban mutatkozó véleménykülönbségek, hibák

1948 február 9-én Gerő Ernő az állampolitikai aktíva előtt beszámolt az aktuális feladatokról, többek között a gazdaságpolitikai irányelvekről is, s a mezőgazdaság kapcsán a Politikai Bizottságban elfogadott nézeteket ismertette. Az aktíva számára a Politikai Bizottságban elhangzottakat azzal egészítette ki, hogy a gazdaságpolitika, az, hogy Magyarország a szocialista fejlődés útjára lépett, a kommunista párt egy részének a belső ügye. A mélyreható változások foganatosítása nem jogszabályokkal történik, hanem olyan részlet-intézkedésekkel, ami a felületes szemlélő számára, ami a magyar társadalom egészét jelentette, a párttagság szűkebb rétegén kívül, nem mutatja meg világosan, hogy miről van szó. (17)

A végrehajtásban emiatt igen nagymérvű eltérések mutatkoztak. Az állami szervek, a szakminisztériumok a jogszabályoknak megfelelően jártak el. Az irányító párttagság pozíciójától függően, hogy mennyire volt közel a belső körökhöz, részletintézkedéseket hozott. A részletintézkedések a bel- és külpolitikai helyzettől függően bíráltattak el. Ritkán ítélték helyesnek a meghozott intézkedéseket, aminek reális alapja volt. A magyar vidék gazdasági kondícióinak ismerete nélkül, a falusi társadalom nagyobb részének részvétele, vagy akár felvilágosítása nélkül felülről meghozott intézkedések, a szovjet

mintára "felülről végrehajtott forradalom" nem érhetette el a várt és a párt által kívánt hatást. Így az intézkedő szervek vagy személyek jobb- vagy baloldali elhajlókká váltak.

Sem a követelményrendszer, sem az információk szintje nem volt egységes. Így napirenden voltak az összecsapások az állami hivatalnokok között a különböző pártállású vagy éppen párton kívüliek között, az állami és a párthivatalnokok között, de a kommunista pártapparátus tagjai között is attól függően, hogy milyen közel vagy távol helyezkedtek el a PB tagjaihoz viszonyítva, s mennyiben fogadták el, hogy a legnagyobb veszély a jobboldali opportunizmus, ami visszafelé viszi a parasztot a kapitalizmus felé. A véleménykülönbségek és konfliktusok:

3.1. A párt központi vezetőségében.

Nagy Imre a gazdaságpolitikai irányelvek tárgyalása, azaz 1947 decembere óta megfogalmazta kételyeit a mezőgazdaság átalakításának programjáról. Nem értett egyet azzal, hogy a mezőgazdaság több évre szóló fejlesztési programja csupán a kuláksághoz fűződő viszonyra korlátozódott. Nem értett egyet a kulákkorlátozások drasztikus módszereivel, a kisparaszti földtulajdon megszüntetésének politikájával. Ezért jobboldali opportunisták elhajlás vádja miatt a központi vezetőség 1949 szeptember 1-i ülésén a földosztó minisztert kizárták a politikai bizottságból. (18)

3.2. A központi és a helyi állami szervek között.

Baranya megyében 1949 jan. 3-án azt jelenti az alispán a főispánnak, hogy összeütközésbe került a belkereskedelmi minisztérium kiküldöttével. A nagymérvű takarmányhiány miatt a pótlásra a kormány "kulákkukorica elszámoltatási kampányt" indított. Ennek során a belkereskedelmi minisztérium küldötte a jogi

szabályzásnak megfelelően csak azokat kívánta elszámoltatni, akik a gazda lajstrom szerint kulákként voltak nyilvántartva. Ezzel szemben az alispán ahhoz a pártintencióhoz ragaszkodott, ami a sajtóban is megjelent, hogy a szegényparasztságra kell támaszkodni, tehát vegyék figyelembe a szegényparasztság által tett feljelentéseket, s a feljelentettet akkor is számoltassák el, ha nem szerepel a gazdalajstromban vagy az ebben az időben még alkalmanként előállított kuláklistán. (19)

1950 május 8.-án Erdei Ferenc földművelési miniszter körrendeletet küldött valamennyi mezőgazdasági igazgatónak a kulákság korlátozását szolgáló intézkedések helyes végrehajtásáról. A helyi szervek a kormányzat mezőgazdasági- és parasztpolitikájának meg nem felelő intézkedéseket alkalmaztak, ezért Erdei minden vagyoni ügyben előírta a mezőgazdasági igazgató előzetes hozzájárulását, kivételt képez a kulákvagyont érintő bírói határozat végrehajtása, (adó tartozás, közületi szervekkel, vállalatokkal szemben fennálló tartozás behajtása)

Az elkobzott, igénybevett vagyontárgyokról pontos nyilvántartást kellett vezetni s Erdei személyi felelősségrevonást ígért mindazoknak, akik a kulákat bármilyen módon földjei felajánlására, illetve állami gazdaság vagy termelőszövetkezet részére történő átadására készítetését, rábírását eltűri vagy azokhoz hozzájárulását adja. (20)

Ezzel egyidőben Kádár János belügyminiszter a kulákság korlátozását szolgáló hatósági intézkedések helyes végrehajtása érdekében valamennyi megye alispánjának és a törvényhatósági városok polgármestereinek szóló utasítást küld 1950 május 17.-én. Ugyanis egyes alsófokú hatóságok önállóan kezdeményeztek a kormányzat politikájától eltérő s ez által a kulákság iránt részvétet, sajnálkozást keltő lépéseket akkor, amikor indokolatlan büntetésekkel s büntetéseknek tekinthető magas kiszabásokkal arra törekedtek, minél több kulákot bírjanak rá földjük felajánlására. (21)

3.3. A központi és a helyi pártszervek között.

"Baloldali elhajlás.":

1949 ápr.6.-án javaslatot fogadtak el a titkárság számára a kulákok korlátozásának kérdésében elkövetett baloldali elhajlások ügyében. A párt vidéki szervei különösen a központi vezetőség ülése óta eltelt egy hónapban sorozatosan különböző hibákat követtek el a kulákokkal kapcsolatos politikában és több esetben egy-egy községben átcsúsznak a korlátozás politikájából a kulákok likvidálásának politikájába. Ezek a hibák súlyos zavarokat jelentettek a párt falusi politikájában, különös tekintettel a választásokra és veszélyeztették a termelést is. (22)

"Jobboldali elhajlás":

Az ÁVH megyei osztályainak helyzet- és hangulatjelentései arról számoltak be, hogy több járásban a pártbizottságok nem tudatosították kellő időben a kulákfogalom helyes meghatározását, így sok kuláknak nyílt lehetősége arra, hogy önmagát középparasztnak álcázza, s így jelentős akkumulációra voltak képesek. Előfordultak olyan esetek is, hogy a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok vezetői arra biztatták a kulákokat, hogy adják le az államnak földjük egy részét, hogy az 25 kh. vagy 350 aranykoronaérték alá csökkenjen, s akkor nem lesznek kulákok s ezután a csoportok teljes jogú tagjai lehetnek. (23)

Források jegyzéke:

- 1) Politikatörténeti Intézet Levéltára 276-52/ 4
- 2) Sztálin művei 10. kötet. Szikra 1952. 327.1.
- 3) E rövid összefoglalásnál két alapmunkára támaszkodtam. Alec Nove: An economic history of the U.S.S.R. The Peguin Press, 1969. Robert Conquest: The harvest of sorrow. Soviet Collectivization and the Terror - Famine. Oxford University Press, 1986.
- 4) Politikatörténeti Intézet Levéltára 274-12/ 10
A kulák nem gazdasági, hanem politikai fogalom. Az 1949-es népszámláláskor kulák kategóriába sorolták azokat a gazdálkodókat:
 - a) akik 25 kh.-nál nagyobb földterületen gazdálkodtak, vagy jövedelmük meghaladta a 350 aranykorona értéket,
 - b) akik 25 kh.-nál kisebb területen gazdálkodtak, de gazdaságuk egy része szőlő, kert vagy gyümölcsös, mert ezeket a területeket ötszörös szorzóval vették számításba,
 - c) a 25 kh.-nál nagyobb földterülettel rendelkező nem mezőgazdasági foglalkozású lakosokat akkor is, ha a földterület egészét vagy egy részét bérbe adták.

Mint politikai fogalom a kulák a társas gazdálkodás akadályozója és kizsákmányoló, azaz gazdaságában családja munkaerején kívül idegen munkaerőt is igénybe vesz, függetlenül attól, hogy egész évben foglalkoztat-e idegen munkaerőt vagy csak a csúcsmunkák idején.

A sajtó szerint: "garázdálkodók", "mesterkedők", "szabotálók", "uzsorások", "rémuralmat tartók", "demokráciaellenesek"

A pártfunkcionáriusok szerint nem az a döntő, hogy a vizsgált időszakban mennyi földje van a kuláknak, hanem az, hogy mi volt a felszabadulás előtt, mekkora földje volt, s ha a földosztás után le is csökkent a földterülete 30 kh.-ról 8 kh.-ra, akkor is osztályellenség és ezért kulák. Az osztályellenség, azaz kulák

többféle formában jelent meg. Származásuk szerint a pártfunkcionáriusok megkülönböztettek : "sváb" , "magyar" , "felvidéki" , "délszláv-titóiista" és "telepesből lett kulákot" . Foglalkozásuk szerint: "földművelő- és bérlő", "kereskedő-kupec", "malmos", "kocsmáros", "gép- és kisüzem tulajdonos" "pap", "csendőr" és "értelmiségi" kulákot. Mindazokat tehát, akiknek tulajdonuk, tőkájük volt, akár fizikai, akár szellemi értelemben, vagy foglalkozásuk szerint 1945 előtt az uralkodó osztályhoz vagy kiszolgálóikhoz tartoztak pl. csendőrök voltak.

- 5) Politikatörténeti Intézet Levéltára 276-67/185
- 6) Politikatörténeti Intézet Levéltára 276-54/ 4
- 7) Politikatörténeti Intézet Levéltára 276-54/ 48
- 8) Politikatörténeti Intézet Levéltára 276-54/ 4
- 9) PIL 276-54/ 14
- 10) PIL 276-54/ 45, PIL 276-52/ 4, Baranya Megyei Levéltár BML MSZMP iratok. 36-2/114
- 11) PIL 276-54/ 45
- 12) PIL 276-53/ 36
- 13) Új Magyar Központi Levéltár XIX-A-2-z 00120
- 14) PIL 276-74/ 2
- 15) PIL 276-53/127
- 16) PIL 276-66/ 93
- 17) PIL 274-12/ 11
- 18) Lásd részletesen - Hantó Zsuzsa: Nagy Imre harca a kisparaszti földtulajdonért. Gazdálkodás. 1992.5.
- 19) Baranya Megyei Levéltár MSZMP ir. 36-2/ 114
- 20) Új Magyar Központi Levéltár XIX -A-2-z 002171 30 FM
- 21) Új magyar Központi Levéltár XIX -A 2-z 8200-18/1950
- 22) Politikatörténeti Intézet Levéltára 276-54/37
- 23) Baranya Megyei Levéltár MSZMP ir. 36-1/123

Hidak a politikában - avagy a helyi társadalmak

"Rettenetes, hogy a tényektől nem tudhatjuk meg a valóságot" (Rilke)

Szent Ágoston az államot egyenesen a bűn gyümölcsének és következményének tekintette. Az állammelfogás felvilágosodás utáni korszakában, s főleg a liberális hatalomkritikában azonban már nem valamiféle mumusnak tekintik a politikai élet gyakorlatának eszmei és szervezeti irányítóját, hanem végrehajtó, intézkedő szervnek, amelynek célja nem a társadalmi közösségek korlátozása, hanem az állam alkotóelemeinek, ezek együttműködésének biztosítása. A tekintélyállamok és a liberális parlament segítségével korlátozott hatalmi rendszerek megítélése nemcsak az "államcélok" természetéről szóló "civil" vélekedés volt, hanem olyan gyakorlati megoldások sorozata, amely az erkölcsi megítéléstől a konkrét hatalomkorlátozásig mindenféle módon kierőszakolta az államhatalmi ágak elválasztását (vagyis a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói funkciók elkülönítését).

A 19-20. században intenzíven átalakuló falusi társadalmak a szociológiatörténet iskolateremtő személyiségeinek munkáiban is megjelentek, s bár történeti áttekintéseikben kiemelték az igazgatáshistória számos tényének fontosságát, nem győzték mindegyre hangsúlyozni a társadalomszerkezet és a településrendszerek más típusú összefüggéseit. A nagy elődük nyomdokaiba lépő kortárs társadalomtudósok már arról is bővebben írhattak, hogy a kapitalizálódás folyamatában miként tapossa el a politikai, igazgatási és ipari ágazati hatalom a falusi közösségek, a helyi autonómiák, az önellátó és területi közelség alapján szerveződő csoportviszonyok számos társadalmi körülményét. A századunk

második felében jellemzővé váló politikai folyamatok pedig egyenesen az államok és társadalmak (hol "álló", hol "mozgó") háborúját eredményezik, amely küzdelemben kiemelkedő szerepe van immár a helyi társadalmaknak, a civil engedetlenségnek. Ezeket a társadalmi szerveződésformákat, illetve megismerési folyamatukat érdemes itt valamivel részletesebben is megvizsgálni.

1. "Helyiség" a nyugati világban

Századunk huszas éveiben a szociológia végképp ágazatokra bomlott, s a specializálódás egyik úttörő irányzata éppen a városszociológia lett. Kutatói hol humán ökológiának, hol strukturális funkcionális irányzatnak nevezték szemléletmódjukat, s hol statisztikai-demográfiai eszközüket, vagy bioökonómiai eszköztárat, kommunikációelméleti vagy játékelméleti nézőpontot vettek igénybe az emberek megtartásának és lakóhelykötöttségük lényeges dimenzióinak elemzéséhez.

A klasszikus amerikai városszociológia úgynevezett "chicagói iskolája" a térbeli, ökológiai folyamatok, a település fizikai szerkezete, a beépítettség és a funkcionális tárgyi-környezeti adottságok kérdéseivel kezdtek foglalkozni. Munkáikban megjelentek a városok és környezetük organizációs problémái, az emberi kapcsolatok pusztulásának jelei, a falusi közösségek integráltságának tényezői, s mindaz, amit nem okvetlenül az iparosodó város strukturájától szokás függővé tenni. Kifejezték azt is, hogy a térnek önmagában nincs lokális tartalma, azt csakis az életmód-jelenségek, a társadalmi struktúra folyamatos változásának következményei töltik meg tartalommal, így a lakóhely vizsgálata, vagy a helyi közösségek elemzése helyett a települési struktúrát, funkciót és a települési környezet térreleváns elemeit kell nagyító alá venni.

Az amerikai városszociológiai irányzatok mellett ide kell még sorolni azokat a lokális vizsgálatokat (javarészt elméleti, politikai,

szociológiai fejtegetéseket), amelyek a társadalmi mozgások, a politikai hatalomgyakorlás, az érdekfolyamatok kérdésköréről szólnak. Anélkül, hogy ismertetni szándékoznék a magyarul is több kitűnő válogatásban napvilágot látott szemléletmódokat, csupán említem, hogy a közvetlen társadalmi aktivitásra, részvételre és érdekreprezentációra irányuló vizsgálódások viszonylag pontosan megérik, miféle különbség van az amerikai lokalitás és a másfajta, európai vagy harmadik világbeli térbeliség és a társadalmi-települési besoroltság között.

Az amerikai városszociológia huszas-harmincas évek utáni megújulása az ötvenes-hatvanas években tapasztalható. Ezidőtájt már népszerűsége kezdetén jár a francia Castells-iskola, amely a marxi társadalomelmélet nyomán tér és társadalom változását a termelési mód függvényeként, az urbanizáció folyamatát pedig a termelési módot hordozó társadalmi jelenségként elemzi. A települést nem lokális térként, hanem társadalmi jelenségként vizsgáló kutatási irányzat a "tranzaktív irányítás" és a felhalmozó magatartás mellett a "redisztributív irányítás" és az állami beavatkozás rendszerét hangsúlyozza. Szociológusai a lokalitás keresése helyett az ösztársadalmi jelentőségű folyamatok helyi hatását mint a társadalmi beavatkozás egyik módját, a területi egyenlőtlenségek következményét definiálják. Az ösztársadalmi, illetve általános társadalomelméleti problematika deduktív alkalmazása persze összekapcsolódik itt is a politikai szociológiai nézőpontokkal, de a lokális gondok definiálása helyett a térbeli törvényszerűségek szintézisét kereső iskola a térfolyamatokat jobbra élő emberektől függetlenített jelenségként írja körül. "A lokalitás iránti érzéketlenség renaissance-ának" nevezik egyesek ezt a törekvést.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján szerte a nyugati szociológiában újra megjelenik a lokális társadalmak és identitások vizsgálata, megszorodnak és egymásra halmozódnak a legújabb kutatási módszerrel "érvényes" tapasztalatot népszerűsítő cikkek. A

publikált munkák többsége (elsősorban az angol és a francia nyelvterületen) a várostervezés és a lakóhelyi közösségek "optimalizálható" viszonyát elemzi, etnikai közösségek elgyökértelenedésének ellenszerét keresi, új közösségteremtési kísérletek esélyeit taglalja. A harmincas évek neves kutatói ismét porondra lépnek ebben az időben, s ha nem is személyesen, de követőik alakjában ismét fölvetik a Robert Redfield által megfogalmazott "falukontra város dichotómiát", a nagy és a kis tradíció szembeállítását, a városi és falusi közösségek autonómiafokának megítélhetőségét. A külvárosiság, a bevándorlók státusa, a perspektívák, a szokásörzés, a "többiek" és a "saját helyzet" értékelésének minidramái, a megmerevedő vagy éppen elpuhuló társadalmi struktúra, az életmód rétegzettség a kurrens témák. S a levelezőlapról jól ismert városok (Párizs, Mexico City, Boston, Chicago) mellett sor kerül az addig "problémáktól mentesnek" hitt modern poliszokra, a holisztikus szemléletmód mellett pedig - amely a városi kultúrát, életmódot, település-élményt totalitásában igyekszik megragadni -, egyre gyakoribbá válnak az empirikus, apró kérdésekre koncentrált leírások, valamint azok a szintézisek is, amelyek a harmadik világ várostudományi, településszociológiai megközelítéseiből származnak.

A nyugati urbanisztikai, településkutatási, fejlesztéspolitikai vagy városrekonstrukciós vizsgálódások a huszadik század második felétől nemcsak a szociológiai kutatásokkal egészülnek ki. Hanem szinte "bekúszik" ebbe az egyre nyomasztóbbnak ítélt modernizációs trendbe (a metropoliszok és megalopoliszok kialakulásába és végzetesen megállíthatatlan fejlődésfolyamatába) az a társadalmelemző eszköztár, amely eredetileg más funkciójú volt: a huszas évek "human relations" irányzatából a mikrocsoportok a szociálpszichológiai vizsgálati módszereit veszik át, az etnopszichológia ismeretkincsét fölhasználják a városokba települt népcsoportok etnokulturális sajátosságainak megismeréséhez, azután osztályok helyett rétegeket

kezdenek vizsgálni, mentalitáselemzések híresednek el, válságlélektan kap lábra, makroelméletek új korszaka következik, és így tovább.

A helyi társadalmak persze nemcsak attól félnek, hogy tudományok foglalkoznak velük, nyugodtan működnek azoktól függetlenül is, bár létezésük minőségét nem hagyja változás nélkül az érdeklődés feljűk fordulása. Nem volt új a franciáknál, illetve a németeknél sem a helyi közösségek, rurális szférák vizsgálata. Így a századunk második felében a nyugati szociológiában és településkutatásban új intenzitással induló feltérképező munka már könnyűszerrel építhetett ezekre a hagyományokra, tudástárakra. Mindezt azért kell jó okkal hangsúlyozni, mert nem volt így, nem lehetett így a magyar szociológiában.

2. Hazai kutatás- és szemléletirányok

Közismert ma már a magyar kutatástörténet számos jelentős, iskolateremtő egyéniségének életműve (gondolok itt Erdei Ferencre, Rézler Gyulára, Szabó Zoltánra, Jászi Oszkára, a Magyary-iskolára, Kovács Imrére, a népi szociográfus mozgalomra stb.). Közülük és pályatársaik közül azonban alig egynéhány minősült a második világháború utáni társadalomtudományi gondolkodásban "elfogadhatónak", vagy elismertnek. Elég megnézni a monográfusok és eszmetörténészek köteteit (Huszár Tiborra, Laczkó Miklósrá, Tóth Pál Péterre, Némedi Dénesre, Salamon Konrádra hadd utaljak itt), milyen későn, a hetvenes évek és nyolcvanas évek fordulóján juthattak el azokhoz a publikációkhoz, amelyekben a harmad- vagy fél évszázaddal korábbi alkotók munkásságát elemzik. A hajdani társadalomvizsgálatok egy része azonban még ma is ismeretlen, vagyis rejtett érték az érdeklődők nagyobb hányada számára, és még kevésbé történt meg a ritka szövegkiadásokon túl annak kimutatása, mit jelenthet ma számunkra a módszer és a szemlélet, az összehasonlítható eszköztár és az elkötelezettség a társadalomvizsgálatban.

A párhatalmi tudományirányítás szinte mind a mai napig nem "engedélyezte", vagy nem nézte jó szemmel a helyi társadalmak nélkülözhetetlenül fontos kutatását. Nagyon jellemző, hogy az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében a nyolcvanas évtized hajnalán indult "helyi társadalom" tematikájú kutatás is a falusi munkásság elemzésének ürügye alatt kapott "zöld utat". A témával szembeni értetlenség jól jelezte, hogy "fölöslegesnek" tartják ezzel foglalkozni, hiszen a "lokálpatriotizmus" csupán afféle feudális csökevény, amely idővel elmúlik, ha nem bolygatják. A helyi társadalmak több évtizedes (vagy évszázados?) hazai kutatástörténetét érdemes lenne itt röviden azzal jellemezni, hogy még a nyolcvanas évek végén is csupán a definíciós kísérleteknél tartanak a téma szakkutatói. Az árnyalatok, kutatási módszerek és nézőpontok ismertetését itt csak jelzésszerűen vállalhatom, ezért főképp a lényeges eltérésekre, alapvető vitákra irányítom a figyelmet e rövid vázlatban.

Úgy gondolom, ma már csak több ezer oldalnyi szakirodalom "átlapátolásával" lehetne kideríteni, hol és ki használta először a helyi társadalom kifejezést. Minthogy a Mikszáth, Móricz és Eötvös által megénekelte "koralátfá-szindróma" a bürokratikus megyei igazgatási gyakorlat litterátus kritikája volt, s lévén a magyar igazgatástörténészek szakmai racionalitása tekintettel volt a liberális-alkotmányosság nyugati mintáira, éppenséggel vagy száz esztendeje is foganhatott a helyi társadalom fogalma. Az elmúlt száz esztendő jogi, politikai és igazgatási szakirodalma falusi községről, vagy városról, önkormányzati közönségről beszél, s a múlt század hatvanas éveitől az első világháborúig a települési közösség egyúttal a többségben lévő nemzetiségiekkel szembeni alapállás szimbóluma, a magyar múlt jelenbe ívelő tradícióinak archetipikus jelképe is volt. A két világháború közötti közigazgatási reformküzdelmek sem fogalmazzak a helyi közösségekről, mint "társadalomról". A magyarul olvasható szociológiai szakirodalomban - úgy tudom - először C.W. Mills: Az uralkodó elit című kötetének egyik fejezetcímeként szerepel a "helyi társadalmak fogalom, s ugyanitt a jegyzetanyagban a huszas évek

végétől az ötvenes évek elejéig megjelent fontosabb amerikai kötetek bibliográfiáját is megkapjuk.

A magyar társadalom politikai közéletére és hatalmi szerkezetére vonatkozó alapkérdést, hogy ugyanis van-e ma Magyarországon helyi hatalom, s hozzá képest miben áll a helyi társadalom Gombár Csaba tette föl egy szakmai körben, intézeti belső kiadványban. E kérdésre később több kiadványban napvilágot látott, s többé-kevésbé részletes válaszokat, vitatkozó indulatokat is magára hívott. Nem lehet elvitatni a kérdés továbbgondolásának és kutatási témává emelésének dicsőségét Böhm Antaltól és Pál Lászlótól. Kutatási és szakirodalmi előzményekre visszatekintő, feladatmegjelölő tervtanulmányok egy helyen jelent meg Gombár alapcikkével, s bár ez utóbbinál sokkal több vitát kiváltónak minősült, néhány momentumot ki kell emelni dolgozatukból.

Gombár Csaba és a Böhm Antal - Pál László szerzőpáros is kitér az amerikai kutatástörténeti és a magyar közigazgatási tapasztalatokra. Idézik Mills véleményét, aki azt írja, hogy a "helyi társadalmak alkották az egyetlen amerikai társadalmat" a polgárháború előtti időkben, azóta azonban a "vidéki Amerika" gyors növekedése és a városi-kisvárosi helyi elit megerősödése miatt a hatalmi hierarchia a gazdagok kezébe került, rendszerint a középosztályi elit jutott döntésbefolyásoló pozícióba. A monarchikus elvtől jobban meghatározott Európában viszont a hatalomkoncentráció keményebben intézményesült, tehát a hatalom maga is a tényleges döntéshozók kezében összpontosult. Következőleg intézményes, erőszakon alapuló, gazdasági és szellemi potencialításban megnyilatkozó eszmeiség adta a hatalom rangját, jobbik esetben kölcsönviszony formájában, vagyis, hogy a döntéseket kézbentartó személyek befolyásolhatók voltak gazdasági, szakszerűségi vagy politikai érdekek racionális érveivel. Kínos persze, hogy a települések, a helyi társadalmak mintegy évszázada már nem képesek saját érdekeik nevében befolyásolni a hierarchikusan följük rendelt hatalmi intézményeket, s az

önkormányzatiság hiányában a helyi hatalmak nem is hatalmak igazából, csupán a politikai képződmények helyi nyúlványai, végrehajtó eszközei - írja Gombár.

Bóhm Antal és Pál László a polgári szociológia szinonim fogalmaival kezdik témájukat körülírni ("local social situation", "local community", "locality"), és a rurálszociológia irodalmára (főleg Howard Newby hetvenes-nyolcvanas években megjelent tanulmányaira) hivatkoznak. Kifejtik, hogy a társadalom "középszintű" szférájában, annak is inkább "finomszerkezetében" található értéktartalmak nemegyszer pejoratív minősítést kapnak, a "helyit" többnyire provinciálisnak értelmezik az emberek, ami nálunk főleg a centralizációk hosszú trendjével függhet össze. Pedig a lokális társadalmi térben önmagát megújító felhajtóerők, dinamizmusok találhatóak, amelyek a "mindenható" központok ellen a (politikai propagandánkban sokszor szereplő) "helyi kezdeményezések" révén a társadalmi játéktér szélesítésére alkalmasak.

Ehhez minálunk több hamis és kényszerű jelenség rossz felhangja is társul. Egyfelől a tradicionális közösségek közismert pusztulása, szétesése. Azután a mesterséges, kívülről "deklarált" struktúra-modell, vagyis a társadalom lokális elhelyezkedésének térbeli szerkezete, a településrendszer mesterségesége, illetve "közvetítő rendszerként funkcionálása". Például a társadalom egészének tagoltságát a helyi társadalom nemcsak egyszerűen "leképezi", hanem "az adott térség természetes és mesterséges feltételein szerveződő minőségek erőterében lokális - azaz, szűkebb, vagy tágabb régióban érvényes - társadalmi szerkezetté transzformálja". Ez devalválhat társadalmi pozíciókat, státuszokat, segítheti vagy depriválhatja a helyi társadalom tagjait, átrendezheti a "hivatalos" értékrendet és "helyi értéket" kölcsönözhet érdekeknek, esélyeknek, stratégiáknak, sorsoknak. Vagyis a helyi rendnek, az állítólag szétmállott szokásrendnek megfelelően, "helyben érvényessé" vagy épp érvénytelenné tehet a lokalitás mindent, ami a társadalom intézményrendszerében,

hierarchiájában, rétegzettségében csakis itt, helyben fontos. Böhm és Pál a termelési-gazdasági szerkezet, a munkamegosztás, a helyi népesség "kompaktsága" és kohéziója érdek-alapjait tartja fontosnak, kiemelve az értelmiség szerepét, közvetítő funkcióját, a "nagy társadalom" felé artikulálható helyi érdekek fontosságát, az érdekközvetítés kétirányúságának (lefelé és fölfelé mozgásának) jelentőségét.

A helyi társadalom átéli a kívülről irányítotttságot, az alárendeltséget. Nem ismerjük hogyan, de annyi bizonyos, hogy a "lakópolgároknak" az identitás elemeként, a gazdasági szerepvállalásért, illetve az életbenmaradásáért folytatott küzdelem feltételeként kell tudomásul vennie egyenlőtlen helyzetét, hierarchiába tagoltságát, anyagi és szellemi javainak mások általi elosztását.

Jó példa erre, hogy a "telepített ipar" éppenséggel nem a helyi gazdaságok segítője, hanem a redisztributív hatalom eszköze. (A redisztribúció Polányi Károly fogalmi apparátusából való: a munkamegosztás és az anyagi javak elosztása utáni újabb eszköz a területi centrumok és ágazati, vagy politikai apparátusok kezében, amely társadalmi kontroll nélküli újraelosztást tesz lehetővé, vagyis méltánytalan elosztási előnyöket és hátrányokat sem zár ki). A kívülről irányítotttság nemcsak hatalmi jellegű: minden település akkor kap fejlesztési pénzeket, ha "fejlődik", de csak akkor fejlődhet, ha van miből. "Gyarapodhat" persze lakosságszámát tekintve, lehet társadalmi munkában épített csatornája és törpevízműve - s ha "jól" igyekezett, akkor várossá nyilvánítják, hiteleket vehet fel, iskolát és lakást építhet, prosperálhat, stb.

Mindettől azonban még nem lesz a helyi társadalom közösséggé - pedig ez Böhm Antal és Pál László szerint a lokalitás másik kulcskategóriája. Baj azonban, hogy csak pótlékok vannak, erőltetett közösségek, laza és esetleges viszonyok, szerves kultúra nélkül, intézményi feltételek motivációi nélkül. Ennek megfelelő a társadalmi

tagoltság is: sok az eljáró dolgozó, az ingázó, az elégedetlen otthonmaradó, elmegy a helyi értelmiség jobb helyekre, helyükbe idegenek "jövevények" érkeznek, hiányzik a középrétegek érdekközvetítő törekvése, szétagolódik a helyi népesség korosztályokra, munkajellegcsoportokra, romlanak a település egészének perspektívái is.

A "helyi társadalom" sorozatcímmel publikált módszertani és elméleti alapozó kötetet 1983 óta évente egy újabb követte (Jelenleg a tizenegyedik kötet készül). A műhelyviták során egyre finomabbra csiszolódott fogalomkészlet, a vizsgálati szempontok árnyalódása megnehezíti, hogy itt röviden és mégis érzékeny színskálán mutassam be a hipotéziseket, metodológiai alapelveket és tapasztalatokat. Ezért rövidítésre, lényegkiemelésre szorítokozom, szükségképpen egyszerűsítve a téziseket és álláspontokat.

A hazai helyi társadalom-kutatások nyitott, lezáratlan, definiálatlan területről készülnek, átalakulóban és jelentősen bővülőben van az alkalmazott kutatási technika, a szakszókincs, a helyi-ség dimenzióinak meghatározása, sőt a célok is eltérőek.

A leggyakoribb az empirikus szociológiai adatfelvétel és az ennek alapján általánosítható tapasztalat rögzítése. Ennél az "irányzatnál" nemcsak a megrendelő, a kutatást finanszírozó szempontjai érdekesekek, hanem az általánosítás érvényessége is. Ha egy falukutatás készül egyetemisták munkájával, akik TDK-dolgozatot írnak, egész más eredmények olvashatók a kutatási beszámolóban, mintha a párt vezető szerepéről indított adatfelvétel "tudományosított" eredményeivel találkozhatunk utóbb egy megyeváros pártoktatási igazgatóságának évkönyvében. Ha a Dunaújvárosi Papírgyár vagy a Vegyipari Tröszt Kutatásfejlesztési Osztálya támogat egy felmérést, szükségképpen más konzekvenciákat eredményez a helyi (települési) érdekek kapcsán, mintha a kaposvári vagy esztergomi városi tanács kér föl kutatókat. Mindenesetre az empirikus szociológiai vizsgálódások sokasága már

mennyiségi súlyát tekintve is jelentős, a közzétett szociográfiai vagy riportkötetekkel együtt pedig egyenesen földolgozhatatlan mennyiségű ismeretanyagot tartalmaz.

A kifejezetten helyi társadalmi és helyi hatalmi struktúráat elemző törekvések között a társadalomföldrajzosok és az államigazgatási tervezésben dolgozók kutatásai emelhetők ki. Vizsgálati körükben a gazdaság, a társadalom, a közlekedés térszerkezete, a helyi igazgatási gyakorlat, a települési egyenlőtlenségek mögöttes okai, az infrastrukturális elmaradottság következményei, az ingázás és a területi mobilitás problémái kapnak fő helyet. Széles érdeklődési kört, több tudományág kutatóit sorolhatjuk a történeti, vagy történetiszociológiai összefüggéseket keresők táborába. Gazdaságtörténeztől - igazgatás-jogászig, néprajzostól filozófusig, agrárszakembertől népfront- vagy TOT-vezetőig a legkülönbözőbb érdeklődéssel, felkészültséggel és eredményességgel folytatnak olyan vizsgálatokat, amelyek adott módon a helyi társadalmakról való árnyaltabb tudást gyarapítják.

Csupán felsorolásszerűen említem a kultúrelméleti, jogszociológiai, ökológiai, etnológiai, településtervezési, oktatásrendszertani, demográfiai, statisztikai, gazdaságföldrajzi, érdekképviseleti, kommunikációs (és sorolhatnám még) kutatásokat. Ezeket is, miként a fentebb utaltakat a tematikus tagozódás jellemzi elsősorban, tehát az: milyen nagyságrendű társadalmi teret céloznak meg. Kutatnak falut, tanyát, megyét, fővárosi kerületeket, regionális lakáspolitikát, igazgatásrendszeri reformlehetőségeket, közlekedésgazdasági modelleket, iskolakörzetesítést, helyi érdeket, mozihálózatot és térreleváns befogadási modelleket, helyi választásokat és megyei sajtót, megyebet. A kutatások tömege indult a nyolcvanas években, melyek nem kifejezetten a "helyi társadalomra" koncentráltak, de arról szólnak valamely metszetben. Sajátos tudományági, szakmai elméletek, hipotézisek alapján közelítenek meg részletkérdéseket, s ezek azért fontosak, mert az általánosság szintjéről a konkrét leírásig segítik eljutni a társadalom legkülönfélébb érdekköreit, segítik

módosulni a fogalmi konstrukciókat, pontosítják azt, amiről szó van ugyan, de kevés érvényes vélemény.

S itt újra említeni kell a tudománytörténeti fáziskésést. A helyi társadalmakat Magyarországon azért sem lehetett évtizedekig kutatni, mert mind a nyugati terminológiát, mind a tapasztalatot, mind pedig a vizsgálandó kérdések többségét azzal vetették el a társadalomirányítók és a tudomány tudorai, hogy a marxista társadalomvizsgálat a struktúrát rajzolja meg, a homogén "nagy egész" működéséről adjon hírt, ne pedig a feudális csökevényként megmaradt lokálpatriotizmusról, falusi elmaradottságról - mert ezek megváltozás előtt álló, fejlődésben lévő jelenségek, melyeket nem kell az imperialista propaganda elé tárni.

Ez persze csupán felszínes magyarázat a szociológia hazai elmaradására. Kétségtelen ugyan, hogy a marxista szociológiát megalapozó kelet-európai munkák még a hatvanas-hetvenes években is tagadták, hogy a szocialista rendszerben strukturális konfliktusok lehetségesek, hogy alapvető osztályérdek-ellentétek dülhetnek, illetve jobbik esetben minden fejlődési látszatot "rontó" jelenséget úgy neveztek meg, mint a társadalmi átstrukturálódás időleges következményét, amelyet természetesen a társadalom fejlődése meghalad majd.

Még fontosabb és tudományfejlődésünktől sem elválasztható következmény, hogy emiatt a hatalompolitikai és tudományirányítási gyakorlat (meg ideológia) miatt az intézményes társadalomkutatás a funkcionalista, rendszerelméleti irányba lépett tovább szorongatott helyzetéből. Elég itt arra utalni, hogy egy alapjában átrendeződő strukturájú társadalomban milyen érvényességű struktúra-modellvizsgálatot lehet készíteni...? Csakis olyat, amely a "stratifikációs trendek" elemzésével egyúttal mellőzi a mikrotársadalomban meglévő válságjelenségek fölmérését, elemzését, illetve egyúttal meg is kérdőjelezi ilyen vizsgálatok értelmét. A magyar társadalom változását

jó három évtizedig folyamatos kibontakozásként, rendszertipikus sikerként elkönyvelő politikai irányításnak a legkevésbé sem volt érdeke, hogy önismereti, egyenlőtlenségi, identitásbeli, térszerveződési, közösségképződési gondokkal számoljon. A marxista településszociológiának csupán "fenegyerekei" fogalmazták meg, hogy a gazdasági elosztás rendszerének, az életút-esélyeknek, a társadalmi javak birtoklási hierarchiájának milyen nyomorító következményei lesznek-lehetnek. A társadalmi egyenlőtlenségek lakóhelyi, iskolázottsági, foglalkozásszerkezeti, vagy kulturális problémáit "nagy bátorság" kellett kimondani még a nyolcvanas évek elején is.

A kutatási és értelmezési irányzatok számossága egyben mutatja nemcsak a tudományágak eltérő nézőpontjait, hanem a helyi társadalmak hiányát, reprezentálódásuk, politikai súlyuk szerény voltát is. Ennek számos oka közül érdemes figyelembe venni, hogy a lakóhelyi társadalom számára részint adott "helyi társadalom mivoltának" számos minőségi sajátossága (például a régtől való helybenlakás, a családi és származási kapcsolatok rendszere, az önkormányzattörténeti emlékek sokasága, a térbeli és időbeli változás átélése), részint hiányzik a helyiség és a település társadalmának homogén "egységként" felfogása, továbbá az együttélés tényének "közös érdekként" vagy előnyként megfogalmazása. A településeket "egésként" csupán az igazgatási vagy irányítási magaslatokon lehet tétélezni, erre a centralizált hatalmi, ágazati, politikai hierarchia kiválóan alkalmas. S amennyiben föl sem merül az önkormányzatiság jogos igénye, "madártávlatból" úgy lehet tekinteni minden településre, hogy azt az iparosodás áldásai elérték, vagy sem, környezetétől elszigetelt, vagy sem, térbelileg zárt és kommunikációs viszonyát tekintve rejtélyes, vagy épp nyitott.

Ebből a szemléletből jellemzően hiányzik az életfolyamatok tényleges ismerete, az emberi kapcsolatok helyi rendszerének (legalább vázlatos) áttekintése, virtuális képe, hiányzik a település lakónépessége, illetve környezeti kapcsolataik komolyanvétele,

hiányzik az "öröklődő" szocializációs, kulturális és életmód-modellek helyhez kötött formáinak tekintetbevétel. Mert, ha kétségtelen is, hogy az urbanizáció, az iparosodás, a tradíciókat fölbomlasztó makrofolyamatok kimozdítják a lokális közösségek, vagy települési csoportok egyedeit, és megszüntetik hagyományos helyhez (munkához, családhoz, rokonsághoz) kötöttségük motívumait és eltérő térbeli-társadalmi hatásoknak rendelik alá az emberek többségét (gondoljunk itt a munkahely és a lakóhely elkülönülésére, az ingázók és bejárók milliós tömegére), mindennek ellenére mégsem lehet magasról nézvést kijelenteni, hogy "homogenizálódott" településrendszerünk és a megkésett, utópolgári típusú modernizáció homogenizálta népességünket is. Néprajzosok, szociológusok a tanúi, milyen mélyen megmaradtak a falusi tradíciók a normák, a minták, az eszmények és modellek terén akkor is, ha a városból más típusú életmintát vitt is haza a vidéki népesség. Nem titok ma már az sem, hogy a város hatása a "népi társadalomra" (Robert Redfield) alig volt erősebb, mint a "városi társadalom" által befogadott tradicionális minták, szerepek, normák, stílusok populárisabb eredetű tömege, s nem más történt, minthogy összekeveredtek a minták, értékrendszerek és modellek.

A lokalitás fontosságának újráfelfedezése, nyugati "renaissance"-a mindenesetre föl kell ébressze figyelmünket aziránt, miként lehetséges, hogy a helyi társadalmak hidat alkothassanak a politika vezérlőpultjai és vezérkari intézményei, valamint az állampolgárok szerves közösségei, mikrocsoportjai között.

Egy nemzetközi tudományos konferencia következtetései

1993. október 21-23 között a Krakkói Közgazdasági Akadémia figyelemreméltó nemzetközi konferenciát szervezett a "Postszocialista társadalmak átalakulása: elméleti perspektívák a jövőbeni kilátások az európai gazdasági és politikai változásokat illetően" címmel.

A konferencia témája meglehetősen szerteágazó volt, felölelte a kelet-európai átalakulás szinte valamennyi fontosabb problémakörét, az állam politikai, jogi, gazdasági, szociális funkcióinak legtöbb vitatott kérdését, a nemzetközi gazdasági integrációit és előadások hangzottak el az átalakulás elméleti összefüggéseiről. Az előadások és az azokat követő viták rendkívül gazdag és sokrétű mondanivalójából figyelemreméltó összefoglaló következtetéseket lehet levonni, amelyek sok tekintetben eltérőek a két-három évvel ezelőtt megfogalmazott és propagált, kelet-európaiak számára ajánlott megoldásoktól, követendő utaktól. Éppen ezért talán érdeklődésre tarthat számot ezek összefoglaló közreadása. Az "újdonság", hangsúlyeltolódás szinte minden fontosabb kérdésben tapasztalható volt. Különösen a következő kérdéskörökre érdemes külön kitérni: az állam szerepe, az átalakulás üteme, jellege, nemzetközi feltételrendszere, a privatizáció.

A konferencia előadói egy erős, hatékony állam kiépítését és aktív szerepvállalását igényelték és ajánlották a volt szocialista országoknak. Élesen kritizálták a neo-klasszikus közgazdasági iskola korábbi tanácsait, ajánlásait (amelyeket ezen iskolához tartozó közgazdászok "kezdetben javasoltak a posztkommunista elitek számára" (J.L. Campbell.) Az államnak nem *laissez fair* módján visszavonulni kell a gazdaságból, hanem újra kell definiálni a gazdaságban betöltendő szerepeit, és ez jelenti

például: a tudatos ipari és foglalkoztatási politika érvényesítését, új szabályozó apparátus létrehozását, jogi infrastruktúra megteremtését, megfelelő hitelek nyújtását annak érdekében, hogy hatékony működésre képes vállalatok csődbejutását a recesszió idején el tudják kerülni. Ahhoz, hogy e funkciókat az állam el tudja látni, "erősnek" kell lenni. Csak egy erős állam képes olyan politikai hatalmat, erőforrást és megbízható bürokráciát kialakítani, amellyel ellen tud állni az egyéni csoportérdekek egyoldalú érvényesítésének, amellyel meg lehet előzni a pusztító társadalmi-szociális konfliktusok kialakulását és amely lehetővé teszi, hogy az ilyen irányú állami politikák érvényesülhessenek, megvalósulhassanak. (J.L. Campbell) Különösen fontosnak tartották a megfelelő állami bevételek, a befolyásos, erős költségvetés biztosítását. A helyzet ironikus voltát minősítették azzal, hogy miközben egy pénzügyileg erős államra lenne szükség, az állam pénzügyi forrásai egyre csökkennek, e tekintetben az állam egyre gyengébb lesz. (Példaként idézték az állami bevételek romló behajthatóságát, az adó-eltitkolást, csalást.) Szigorú kritikával illették az állami beruházás-politikát. Elméleti és gyakorlati érvekkel is alátámasztották, hogy még a fejlett piacgazdasági országokban is államilag tudatosan irányított beruházási politikára van szükség, (különösen az infrastruktúra területén, de a termelő ágazatok stratégiai fejlesztéséhez kötődően is), ennek a hiányában volt szocialista országok számára egyetlen perspektíva marad: arra az útra lépni, amely a fejlődő országok sorába juttatja őket (Alec Nove.) Ebben a vonatkozásban felvetették az állami tervezés igényét és szükségességét, ami természetesen modern nemzetgazdasági tervezés lenne és példaként utaltak a francia tervezői tapasztalatokra, valamint a rendkívüli sikeresnek ítélt kínai példára. (Alec Nove, R. Delorme) A francia nemzetgazdasági tervezés példája kapcsán nem csak a tervezés rendkívül fontos koordináló szerepére, de a különböző érdekcsoportok közti (munkáltatók és munkavállalók közötti) konszenzus megteremtésére is utaltak. Azaz a tervezés nem csak közgazdasági, hatékonysági, de társadalmi konfliktusmegoldó szerepét is kiemelték. Kelet-Európában pedig egyikről sem célszerű lemondani. Mindenképpen szükségesnek tartották egy tudatos jövőkép kialakítását, és ezt mint cselekvési orientációt értelmezték.

Az erős állam és tudatos jövőkép alapján működő állam melletti érvelésük során mind a gyakorlati tapasztalatokat, mind a piaci-kudarccok elméleti igazolását (idézve a Public Choice Theory ide vonatkozó megállapításait) felsorakoztatták. Elméletileg például Hayeket éppen úgy utópistának tartották, mind Marxot. Bár mindkettőnek rendkívül nagyra értékelték tudományos elemzéseit, helyzetértékeléseit. (G.M. Hodgson.)

Az átalakulás ütemét illetően általában negatívan ítélték meg az úgynevezett "sokk-terápiát", a gyors forradalmi jellegű átalakulással szemben előnyösebbnek minősítették az "evolúciós, fokozatos fejlődést". (G.H. Hodgson) Egy ilyen fejlődési út követése megítélésünk szerint nem csak eredményesebb, hatékonyabb, kevésbé költség- és áldozat igényes, de gyorsabb is. A Schumpeter-által definiált egyes közgazdászok által preferált és Kelet-Európa számára is ajánlott (Kornai) "alkotó pusztítás" (creative destruction) receptjét felváltani javasolják a "pusztító alkotás" (Destructive creation) receptjével. (R. Delorme). Ezen utóbbinak a lényege az, hogy az új intézményeket a meglévő intézmények "elpusztítása" előtt kell létrehozni, azaz először létre kell hozni az új intézményeket és csak aztán kell a régieket megszüntetni. Az "alkotó pusztítás" követése során az új intézmények létrehozása előtt történik a réginek megszüntetése és ez komoly zavarokat okozhat az új politikai és gazdasági célok megvalósítása során. (Lásd: a szovjet, illetve a kínai ellenpéldát: a gorbacsovi peresztrojkát nem volt kívül végrehajtni).

A nemzetközi politikai-gazdasági feltételeket rendkívül fontosnak tartották a kelet-európai átalakulást illetően. A fejlett országok támogatásának a fontosságát külön is aláhúzták. Elemezve a külföldi tőkebeáramlást (F. Bönkner) igazoltak: Németország messze a legnagyobb tőkeberuházó; Magyarországra és Csehszlovákiába áramlott eddig a legtöbb külföldi tőke (egy főre vetítve Magyarország áll az élen; ez vonatkozik segélyekre is.) E két ország kiemelt kezelése e tekintetben annak tudható be, hogy Magyarország lépett legelőször és viszonylag sikerrel a reformok útjára, Csehországban pedig a legkisebb mértékű a

külföldi eladósodás. Érdekes a segélyek megoszlása, ez követi a két-világháború közötti időszak hatalmi befolyásolása megoszlását: Németország főleg Magyarországot, Csehszlovákiát és Lengyelországot támogatja, Olaszország Albániát, Törökország Albániát, és Bulgáriát, Franciaország Romániát, az USA pedig a sajátos preferenciális ellátásban részesíti Lengyelországot (Ez utóbbi összefügg azzal is, hogy az USA különös szerepet szánt Lengyelországnak a szovjet-blokk felszámolásában). A konferencia dokumentumai a kelet-európai országoknak nyújtott segélyek nagyságát. "Papíron" (valamilyen jóváhagyott formában) ezek összege eléri a 38 md dollárt. (F. Bönkner). Ténylegesen azonban ennek csak egy szerény hányadát "hívták" le, kapták meg a kelet-európai országok. Így ez a segély nem mondható jelentősnek és távról sem összehasonlítható a II. világháború utáni Marshall-segéllyel. Ezek érdemi növelésére nem is lehet számítani: miként arra sem, hogy ezen országok, vagy közülük néhányan a közeljövőben, illetve a belátható jövőben tagjai lesznek az Európai Gazdasági Közösségnek. Miként egy előadásban (W. Streeck) elhangzott ez olyan költséggel, teherrel járna az EGK részére, amit azok nem tudnak, de nem is akarnak vállalni. (A spanyol, portugál és görög segítséget és támogatást is mind nehezebben viselik el.) Miként egyik előadó (W. Streeck) kifejtette, még gondolni sem mernek arra, hogy mibe kerülne számunkra ezen országok felvétele a közösségbe. Következésképpen realisan arra lehet számítani, hogy Kelet-Európa hosszú ideig kívül reked a fejlett - a keményen protekcionista - európai országok klubján, annak összes negatív következményeivel együtt (éleződő tartós piaci problémák, nemzetközi verseny, egyoldalú érdekirányítás stb.). Nyilvánvaló, hogy ezen helyzetnek a stratégiai következményeit a kelet-európai országoknak előbb vagy utóbb le kell vonni. Úgy tűnik, hogy ma még erre nem készültek fel, sem gazdaságilag, sem politikailag.

A konferencián felmerült az úgynevezett modellválasztás kérdése. E konferencián is nyilvánvaló volt, hogy nincs egyetlen kapitalista modell, szinte ahány ország, annyi modell létezik.

A közvéleménykutatási felmérések szerint a legtöbb kelet-európai ország a német és svéd példát szeretné követni. Kiemelték azonban azt, hogy a jelenben és a közeljövőben ennek nincsenek meg a realitásai. Ellenkezőleg: ezen országok példájának erőltetett követése több kárt okozhat, mint hasznot. Ezért hajlottak azon következtetés levonásának az irányába, hogy: nincs követhető konkrét modell, minden országnak magának kell kialakítani a "saját modelljét", azt ami adottságainak a leginkább megfelel. Ezt azonban nehezítik az előítéletek (a közvélemény megalapozatlan várakozásai egy ideális helyzet iránt) és a vezető elitek "dogmatikus" ragaszkodása az ú.n. fejlett nyugati modellhez. Az utóbbit erősítik gyakran az IMF, valamint egyes nyugati szakemberek tanácsai, ajánlásai is. A konferencia ezekkel szemben hangsúlyozta: Kelet-Európának alkotó adaptációra van szüksége és e tekintetben arra is lehetősége van, hogy új megoldásokkal gazdagítsa a történelmet. Mindenképpen célszerű lenne azonban elkerülni az inkonzisztenciát az adaptálásban. (Például ilyennek tartották azt, hogy Csehország a német bankrendszerrel vette át, miközben a privatizációban főleg az angol példát követte).

A konferencián a korábbi várakozásokkal ellentétben reálisabban ítélték meg a kelet-európai privatizációs folyamatot. Egységes volt az a felfogás, hogy ez lényegesen hosszabb idő alatt valósulhat meg és valójában még a tulajdonok igen csekély hányada került magántulajdonba. Úgy is fogalmaztak, hogy lényegében még mindig az állami tulajdon a domináns, ami változott az elsősorban a tulajdonlás formája (Például Csehországban és Magyarországon). (D.Stark.) Az államnak továbbra is meghatározó szerepe és befolyása van a tulajdon hasznosítására, működtetésére. Ezen a helyzeten változtatni a közeljövőben nem is lehet. Igaz, a változtatás konkrét irányára és módjára is nagyon szerény javaslatok merültek fel.

Ami a szociálpolitikát illeti: egy hatékony, szociális konfliktusokat megelőző és kezelő szociálpolitika megteremtését egyértelműen igényelték. Úgy is fogalmaztak, hogy az államnak és a társadalomnak

a gazdasági racionalitás mellett a társadalmi igazságosságot, méltányosságot is képviselni kell. Az adott gazdasági körülményeket és lehetőségeket mérlegelve, azonban eléggé borulatóak voltak abban, hogy ezt milyen mértékben lehet megvalósítani.

Összefoglalva: a konferencia a neo-klasszikus közgazdasági iskolával szemben eltérő diagnózist és terápiát adott a kelet-európai országok átalakulására. A legújabb tények és fejlemények sok tekintetben alátámasztják ezeket. Az, hogy a tényleges fejlődés e terápia szerint alakul-e sokmindentől függ, többek között attól, hogy a kelet-európai országok mennyire lesznek képesek saját sorsukat alkotó módon befolyásolni, illetőleg ebben a nemzetközi körülmények mennyire támogatják, vagy korlátozzák ezen országokat. E konferencia tükrében azt azonban mindenképpen ésszerű lenne megfontolni, hogy nem kellene-e kritikailag átértékelni a korábbi neoklasszikus ajánlásokat, esetleg mielőbb szakítani a korábbi illúziókkal, irreális várakozásokkal, felfogásokkal.

Irodalom:

1. Frank Bönkner: External Determinants of the Patterns and Outcomes of East European Transitions.
2. John L. Campbell: Transformations of postcommunist fiscal systems.
3. Robert Delorme: A theoretical frame for the state and market issue in the process of socio-economic transformation in Central and Eastern Europe.
4. Paul G. Hare: The Role of Industrial Policy in Post-Socialist Economies.
5. Geoffrey M. Hodgson: The political economy of utopia.
6. Alec Nove: Investment - Achilles' Heel of reform models?
7. David Stark: Recombinant Property in East European Capitalism.
8. Wolfgang Streeck: From Market-making to state-building? Reflections on the political economy of European social policy.

1993 közgazdasági Nobel-díjasai - Fogel és North

A ssar Lindbeck a Svéd Királyi Tudományos Akadémia közgazdasági Nobel-emlékdíjat odaítélő bizottságának elnöke október 12-i sajtótájékoztatón ismertette a bizottság döntését. Eszerint 1993-ban Robert William Fogel és Douglass Cecil North kapta megosztva "a gazdaságtörténet újszerű értelmezéséért, a gazdaságelmélet és a mennyiségi elemzések összehangolt alkalmazásáért, az institutionális változások feltárásáért".

Az idén kitüntetett két amerikai professzor az Amerikai Egyesült Államokban a 60-as évektől ismét megerősödő institucionalizmushoz, az új intézményi iskolához sorolható. Az irányzat figyelmének középpontjában a gazdasági folyamatok történelmi befolyása, illetve az intézmények gazdasági életre gyakorolt befolyásának a vizsgálata áll. Hangsúlyozzák, hogy a gazdasági folyamatok alakulása elválaszthatatlan a fennálló intézményi rendszertől. Az intézmények pedig a történelem során változnak, s velük változik a társadalom és a gazdaság is. Az intézmények, a társadalom és a gazdaság közt kölcsönös egymásrahatás, interdependencia áll fenn. A létező, illetve létrejövő intézmények elősegíthetik, vagy korlátozhatják a gazdálkodó alanyok magatartását. Az ilyen típusú "intézményi" elemzéshez a hagyományos közgazdasági vizsgálódásokat elengedhetetlenül párosítani kell a szociológiai, politikaelméleti, történelmi megközelítésekkel is. A svéd akadémia indoklása ki is emeli, hogy "R. Fogel és D. North azok közé tartozik, akik a legsikeresebben integrálták ezeket a tudományokat", továbbá, hogy "először történik, hogy kimondottan gazdaságtörténészek kapják a díjat. Úttörők ők, s e tudomány vezéralakjai".

Fogel és North érdeme nemcsak az interdiszciplináris megközelítés, hanem az is, hogy a hagyományos gazdaságtörténeti vizsgálódások helyett is más javasoltak, és ezzel nagymértékben hozzájárultak az ún. "new economic history" megteremtéséhez. Az általuk javasolt megközelítést kliometriának is nevezik. A kliometria a történelmi források kvantitatív modellekkel történő hasznosítását szolgáló metodika. Segítségével a hézagos adatsorok finomíthatók, javíthatók és a történelmi források sikeresebben használhatók fel a gazdasági előzmények magyarázatára, ezzel teljesebbé téve azok értékelését, vagy gyakran számos korábbi tétel megkérdőjelezését, sőt elvetését eredményezi.

Lindbeck a sajtótájékoztatón utalt arra is, hogy az idei két kitüntetett nevével az elmúlt évtizedben már találkozott a jelöltek között a végső döntést meghozó testület, de "az ő idejük most érkezett el, miután láthatjuk, hogy a kevésbé fejlett országokban hiányzik a jó intézményi rendszer és tanúi lehetünk annak, hogy mi történik a korábbi keleti blokk gazdaságával".

Robert William Fogel 1926. július 1-jén született New York Cityben. Egyetemi tanulmányait a Cornell- és a Columbia Egyetemen végezte, a PhD-fokozatot pedig 1963-ban a Johns Hopkins Egyetemen szerezte meg. Oktatói pályafutása 1958-ban a Johns Hopkins Egyetemen kezdődött, majd 1960-64-ben a Rochester Egyetemen folytatódott. 1963-64-ben Ford ösztöndíjjal tudományos kutató a Chicagói Egyetemen, majd 1964-től itt tanít. 1965-ben már professzor. 1969-ig a közgazdaságtan, 1970-75 között a közgazdaságtan és a gazdaságtörténet professzora. 1968-75-ig párhuzamosan tanít a Rochester Egyetemen is. 1975-81-ig a Harvard professzora, majd 1981-ben visszatér a Chicagói Egyetemre, ahol a Walgreen Alapítvány és a Center of Populations Economics igazgatója. A tudományos társaságok közül tagja többek közt: Econometrie Society, Royal Economic Society, Economic History Association (1977-78-ban elnöke), American Science History Association (1980-81-ben elnöke),

International Union for Scientific Study of Population, American Academy of Arts and Sciences, National Academy of Sciences. A Social Science History (1976-80) és az Explorations Science History (1970-től) folyóiratok szerkesztő bizottsági tagja és főszerkesztője a Quantitative studies in history-sorozatnak (1971-76), valamint az Interdisciplinary perspectives in modern history-sorozatnak 1979 óta. A National Bureau of Economic Research társelnöke 1978 óta és a hosszú távú növekedés tényezőinek történeti vizsgálatával foglalkozó kutatási alprogram igazgatója.

A díj odaítélő indoklás szerint Fogel műveivel hozzájárult a kutatási módszerek megújításához és továbbfejlesztéséhez. A tradicionális leíró módszer helyett a kvantitatív elemzés híve. A kutatás kezdetekor saját magunk számára fel kell tenni a kérdést, hogy "hogyan számítunk" és "mit akarunk mérni" s egyértelmű választ kell adnunk ezekre. A megfelelő matematikai-statisztikai eljárást, vagy ökonometriai modellt csak ezután választhatjuk ki, illetve fogalmazhatjuk meg. A történeti folyamatok fejlődésükben történő komplex vizsgálatához a standard racionális modellekkel szemben előnyben részesíti a folyamatos kiválasztású modelleket és hangsúlyozza a modell elágazási pontjainak felismeréséhez szükséges kulcsok gondos megkeresését. A módszer kérdéseit állítja a vizsgálódás középpontjába többek közt az alábbi írásaiban: Reinterpretation of american economic history (1971 társszerző: Engerman); Quantitative economic history: An interim evaluation pars trends and present tendencies (1971 társszerző: Fishlow); The limits of quantitative methods in history (1975.); "Scientific" history and traditional history (1982 társszerző: Elton); Some notes on the scientific methods of. Simon Kuznets (1989); Problems in modeling complex dynamic interaction: The political realignment of the 1950 's (1992).

A 80-as években vizsgálódásainak középpontjába a gazdasági fejlődés hosszú trendjeinek elemzése és a hosszú távú növekedés tényezőinek történeti vizsgálata került. Ehhez számos új adatot kutatott

fel. Tíz generációra vonatkozó adatállományokat összekapcsolva a XVIII. századig visszamenőleg elemezte a gazdasági és kulturális tényezők közti kölcsönhatást olyan változókkal, mint a megtakarítási ráta, a nők foglalkoztatottsági aránya, a termékenységi és halálozási ráta, a gazdasági és szociális mobilitás, a migrációs ráta. Foglalkozott továbbá olyan kérdésekkel, mint: a háztartások jelenlegi és múltbeli magatartása közti kapcsolatot; miként menekült meg, illetve győzte le Európa az éhínséget; Európában és Amerikában mennyi idő alatt és milyen eszközökkel győzték le az éhínségeket és csökkentették a halálozási rátát; hogyan alakult az árugalmasság, a halálozási ráta, a krónikus alultápláltság; milyen új forrásai és eszközei vannak a táplálkozás, az egészségi állapot, az öregedés, a halálozási arányszám tartós tendenciái tanulmányozásának; az 1850-es politikai változás gazdasági jelentősége.

Fenti témaköröknek szenteli "A hosszú távú gazdasági növekedés történelmi tényezői"-sorozatban megjelent alábbi working paperjeit: Nutrition and the decline in mortality since 1700; Some additional preliminary (1986, 180.p.) findings.;

Second thoughts on the European escape from hunger famines, price elasticities, entitlements, chronic malnutrition, and mortality rates (1989, 84. p.); The conquest of high mortality and hunger in Europe and America timing and mechanism (1990, 65. p.); Modeling complex dynamic interactions the role of intergenerational, cohort, and period processes and of conditional events in the political realignment of the 1850's (1990, 63. p.); New sources and new techniques for the study of secular trends in nutritional status, health, mortality, and the process of aging (1991, 108 p.); Toward a new synthesis on the role of economic issues in the political realignment of the 1850's (1992, 57 p.); Early indicators of later work levels, disease, and death (1992, 36 p.).

A 60-as évek elején azt a kérdést vizsgálja, hogy mi volt a vasút tényleges jelentősége az USA gazdasági fejlődésében. E témakörnek két könyvet - *The Union pacific railroad: A case in premature enterprise* (1960), *Railroads and american economic growth: Essays in econometric* (nem sajtúhiba - M.I.) *history* (1964) - szentel és 1985-ben a *Railroads as an analogy to the space effort some economic aspects* írásában mégé vissza is tér hozzá. Az amerikai vasút történetének 1964-es könyvében történő ökonometriai vizsgálatával széles körű elismertségre tett szert. Megkérdőjelezi Schumpeter azon tézisét, mely szerint a gazdasági növekedés döntően, vagy legalábbis nagyrészt a jelentős technikai felfedezésektől függ, illetve Rostownak a technikai áttörés jelentőségére vonatkozó kijelentéseit. Az Amerikában is széles körben elterjedt azon közkeletű hittel szemben, hogy a vasút döntő szerepet játszott a gazdaság fejlődésében, bebizonyította, hogy ez a hozzájárulás alig érte el a bruttó társadalmi termék 3 %-át, illetve a nemzeti jövedelmet csak 1-1,2 %-kal növelte. Természetesen nem tagadta a vasút szükségességét a gazdasági fejlődéshez, de a gazdasági fejlődés számtalan változás - köztük intézményi - végeredménye, és ezt a fejlődést igazán inkább a kisebb változások összegeződése ösztönzi.

Fogel nevét azonban nem az eddig tárgyalt kérdések kapcsán elért eredményei alapján ismerik elsősorban, hanem az 1974-ben megjelent, a néger rabszolgasággal foglalkozó *Time on the cross: The economics of American Negro slavery* (társszerző: Engerman, című könyve alapján, mely 1989-ben új kiadásban is megjelent. A mű az amerikai történelem egyik legdivatosabb írása, a kritikák, a pro és kontra reagálások az eredeti kötet többszörösét teszik ki. A könyvet lefordították spanyol, olasz, japán nyelvre, sőt már 1974-ben Braille átiratban is kiadták. Fogel és Engerman adatokkal alátámasztva fejtették ki részletesebben azt, amin Conrad és Meyer a Chicagói Egyetem lapjának a *Journal of Political Economy* hasábjain 1958-ban felvetettek. Conrad és Meyer támadta elsőként azt az ortodox nézetet, hogy a rabszolgaság eredménytelen és gazdaságtalan termelési forma.

Fogel és Engerman viszont már fajgyűlölőnek titulált mindenkit, aki a hagyományos felfogást képviselte.

Fogelék nézete tömören az alábbi pontokban foglalható össze:

- A rabszolgaság nem volt irracionális intézmény az ültetvénytulajdonosok szemszögéből, hisz igen jól megfelelt gazdasági érdekeinek. A rabszolgavásárlás jövedelmezőbb befektetés volt, mint a hasonló összeg befektetése az iparba.
- A rabszolgaság intézménye gazdaságilag nem volt pusztulásra ítélt a polgárháború küszöbén. A gazdasági tényezők önmagukban nem akarták volna a pusztulást.
- A polgárháborút közvetlenül megelőző időszakban a rabszolgatartók nem ítélték meg pesszimiztán a rendszer jövőjét, sőt hallatlan prosperitását remélték.
- A nagybani termelés, a jobb irányítás, a munka és tőke jobb kihasználása eredményeként a rabszolgaság mezőgazdasági termelés délen 35 %-kal hatékonyabb volt, mint az északi családi farmoké.
- A tipikusan mezőgazdasági rabszolga munkás nem volt lusta és alkalmatlan, sőt igen intenzíven dolgozott és hatékonyabban mint fehér társai.
- Nem igaz az, hogy a rabszolgaság inkompatibilis az ipari rendszerrel.
- Nem igaz, hogy szexuális kizsákmányolás és szabadszerelem jellemezte a fekete családokat. A rabszolgaság idején is a család volt a társadalmi rendszer alapegysége és az ültetvényesnek gazdasági érdeke volt a rabszolgacsalád stabilitásának a megőrzése.
- Az anyagi (nem a pszichológiai) létfeltételei a rabszolgának kedvezően alakultak, de nem a mai értelemben, hisz a XIX. században minden dolgozónak - rabszolgának és szabadnak - egyaránt nehéz volt a helyzete.

- A rabszolgát természetesen kizsákmányolták, de a kizsákmányolás foka alacsonyabb volt, mint ahogy ezt általában elképzelték. Élete során a tipikus mezőgazdasági rabszolga az általa termelt jövedelem közel 90 %-át felélte.
- 1840 és 1860 között az egy főre jutó jövedelem gyorsabban nőtt délen, mint másutt. Sőt 1860-ban olyan szinten állt, melyet Olaszország a második világháború kitöréséig sem ért el.

Fogel is az emberhez méltatlan rendszernek tartja a rabszolgaságot. Hangoztatja azonban, hogy megszűnését nem gazdasági gyengeség eredményezte, hanem politikai döntések és indokok. Fogel behatóan a rabszolgarendszernek a gazdasági vonatkozásait tárgyalja és ennek pozitív bemutatása nem jelenti azt, hogy erkölcsileg és politikailag ne ítélte volna el a rabszolgaságot. Ezt családi helyezete is alátámasztja, hisze felesége Einel asszony színesbőrű. Akit részletesebben is érdekel Fogel tevékenysége, illetve az általa vizsgált kérdések, annak szíves figyelmébe ajánlom az University of Chicago Press gondozásában 1992-ben megjelentetett, közel 500 oldalas, *Strategic factors in nineteenth century American economic history: A volume to honor Robert W. Fogel* című gyűjteményes kötetet.

Douglas Cecil North 1920. november 5-én született Cambridge-ben (Massachusetts állam). Egyetemi tanulmányait 1942-ben a kaliforniai Berkeley Egyetemen fejezte be és itt is szerezte meg a PhD-fokozatot 1952-ben. Oktatói tevékenységét is a Berkeley-n kezdte már 1946-ban, majd 1950-ben a Sainhe-Louisi Washington Egyetemen folytatta, 1960-tól professzorként, 1967-1979 között a közgazdaságtan tanszék vezetője, 1983-tól pedig az egyetem emeritus professzora.

Tanított közgazdaságtant, gazdaságtörténetet, sőt 1982-től a jog és szabadság című tárgy professzora is. Vendégoktatóként 1979-ben Houstonban a Rice Egyetemen politikai gazdaságtant oktatott, 1981-82-ben Angliában a Cambridgei Egyetemen pedig Amerika történetével és intézményeivel ismertette meg hallgatóit. Többek közt

tagja az American Economic Association, Economic History Association (1972-73-ban elnöke), American History Association, Western Economic Association (1975-76-ban elnöke) tudományos társaságnak. 1960-66-ban társszerkesztője a Journal of Economic History-nak, 1967-től tagja a National Bureau of Economic Research igazgatótanácsának. Számos országnak, illetve kormányoknak - Peru, Argentína, Oroszország, Csehszlovákia - volt a gazdasági tanácsadója.

Az 1960-as években a 70-es évek elején egyik élharcosa az "új gazdaságtörténet"-nek, a neoklasszikus közgazdasági tételek és az ökonometriai modellek együttes alkalmazásával keresi a választ, illetve a megoldást a gazdaságtörténet lényeges problémáira. Ebben az időszakban vizsgálódásai középpontjában olyan kérdések állnak, mint: az amerikai gazdaság 1790-1860 közti növekedésére vonatkozó modell kidolgozása; a neoklasszikus elmélet sikeres felhasználása Amerika gazdaságtörténetének elemzésében; az institutionális változások általános modelljének megalkotása és ennek gazdaságtörténeti felhasználása; az 1790-1860-as időszakra a fizetési mérleg alakulásának megvizsgálása, az export-import árindex kidolgozása; a tengeri hajózás hatékonysági indexének kiszámítása az 1600-1914 közti időszakra. A fenti kérdések elemzésének szenteli *The economic growth of the United States 1790 to 1860* (1961), *Growth and welfare in the American past: A new economic history* (1966), *Institutional change and American economic growth* (/1970/ társszerző: Davis) című könyveit, valamint *Sources of productivity change in ocean shipping 1600-1850* (1968) és *An economic theory of the growth of the Western world* (1970, társszerző: Thomas) című cikkeit.

Az institutionális változások elemzése során felfigyelt a tulajdonjog szerepére. A tulajdonjog elméletére támaszkodva az iparosodás történetének egy egészen új megközelítését adta. Ezt állítja vizsgálódásainak középpontjába *The rise of the Western world: A new economic history* (1973, társszerző: Thomas) című könyvében, melyet francia, japán, német, olasz, spanyol nyelvre is lefordítottak. "A

nyugati világ felemelkedése" nagy feltűnést keltett szakmai körökben és számos kritika, ismertetés is megjelent róla. Bírálóinak adott válaszát és eredeti téziseinek továbbfejlesztését tartalmazza a Structure and change in economic history (1981) című könyve. North e két könyvében nemcsak azt vizsgálta hogyan változik az idők folyamán a gazdaság, hanem célul tűzte ki a struktúraváltozás elemzését is. A struktúra nála magába foglalta a politikai és gazdasági intézményeket, a technológiát, a népséget és a társadalom ideológiáját is. Elemzése három változó megfigyelésén alapult; a gazdasági tevékenység ösztönző erejét megteremtő tulajdonjogon; a tulajdonjogi törvényeket megszabó és betartató államon; valamint az ideológián, az erkölcsi és etikai elvek rendszerén, melyek meghatározzák, hogy az egyének miként valósítják meg elképzeléseiket. Egy kis ízelítőt ad North megközelítéséről, ahogyan azt a tényt tárgyalja, hogy a feudalizmusban a jobbágyok a hét bizonyos napjain a földesúrnak robotoltak. A marxisták - mutat rá - ezt a jelenséget tipikus példának tekintették arra, hogyan kényszerítik ki leplezetlenül a többletmunkát a prekapitalista viszonyok közt. Itt valójában azonban arról van szó szerinte, hogy a robot a feudalizmusban - ahol a törvény és a rend kiváltság volt, a tulajdonjogok pedig nem voltak egyértelműek - az élet és a vagyon biztonságáért cserébe adott munkaidő. Következésképpen a marxista beállítással ellentétben a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet nem a földesurak vagyonuktól való erőszakos megfosztása jellemzi, hanem a nemzeti állam megerősödése és a tulajdonjogok törvényes kereteinek biztosítása mind személyi, mind tárgyi vonatkozásaiban. Ezen az alapon radikálisan új szemszögből szemlélte a nyugati világ 1660-tól 1900-ig terjedő történelmét.

A 80-as évektől pedig egyre újabb és újabb elemekkel gazdagította az intézményi közgazdaságtant.

A gazdasági növekedést nála nemcsak a népesség száma, az erőforrások mennyisége, a technikai haladás határozzák meg, hanem

legalább ilyen fontos az intézményi struktúra is. Másként megközelítve ez úgy is megjelenik nála, hogy a gazdasági tevékenységből - a tevékenységek cseréjéből - származó nyereség növelését a specializálódásból és a munkamegosztásból eredő gazdaságosság, illetve nagyobb termelékenység teszi lehetővé és ez szorosan kapcsolódik az új technológiák, valamint a termelés hatékonyabb formáinak a fejlődéséhez. Ez azonban csak az egyik oldal. North ezt kiegészíti azzal, hogy a nyereség realizálásához megfelelő institutionális keretek is szükségesek. Az intézmények az önérdüküket követő egyének tömegméretű cselekvésének eredményeként spontán módon alakulnak ki. Az új intézmények általában akkor alakulnak ki, amikor az egyes társadalmi csoportok olyan előnyök és nyereségek megszerzésére látnak lehetőséget, amelyeket a fennálló intézményi keretek közt már nem tudnak megszerezni. Az intézmények működése azonban ún. tranzakciós költségekkel jár. Ezek a gondolatok megtalálhatók többek közt a *Government and the costs of exchange in history* (1984) című cikkeiben. Érdekességként említem, hogy Is it worth making sence of Marx című előadásában (1986) azt elemezve, hogy Elster és Marx hogyan értelmezték a termelőerők és termelési viszonyok történelmi fejlődését, arra a következtetésre jutott, miszerint a köztük lévő feszültség a tranzakciós költségek segítségével jobban megérthető.

Az évtized végére már arra a következtetésre jut, hogy az intézményi változások endogének. Ha az intézményeket úgy tekintjük, hogy azok a játékszabályozók, akkor a gazdálkodó szervezetek a játékosok, a köztük kialakuló kölcsönös kapcsolatok pedig az institutionális változások kulcsát adják. A játékos (a gazdálkodó egyén) döntését, választását a saját maga által felállított elképzelés, elméleti modell határozza meg. Ez az elképzelés azonban - mutat rá North - komplex kapcsolatban áll az egyén korlátolt információival, gazdasági céljaival, a komplementaritással és az institutionális mátrix externália hálójával. Az egyén döntésének pedig konzisztensnek kell lennie a determinánsok meglevő szerkezetével, ami egyben azt is

jelenti, hogy az intézmények korlátozzák is a gazdasági alanyok magatartását.

1990-ben megjelent institution, *Institutional change and economic performance* című könyvében többek közt arra keresett választ, hogy miért vannak szegény és gazdag országok. Az intézmények fejlettségével, amely egyébként múltfüggő, magyarázza, hogy a meglévő intézmények egyes nemzetek fejlődését elősegítették, míg másokét gátolták, akár azért, mert hiányoztak, akár azért, mert a meglévők nem voltak megfelelőek. Felhívja a közgazdászokat arra, hogy gondolják újra, mikor elégségesek "törvényeik" egy probléma megmagyarázására, s mikor nem. Az utóbbi esetben pedig segítségükre lehet a rendszerezetten integrált institutionális elemzés, amely számos új eredményt hozott a gazdaságtörténetben. Részletesen taglalja a csere tranzakciós költség elméletét. Bemutatja az intézmények, a tranzakciós- és a termelési költségek kölcsönös viszonyát és kiemeli, hogy az intézményi bizonytalanság nagyobb tranzakciós költségekkel jár, ez pedig csökkenti a növekedési lehetőségeket.

North az elmúlt három évtizedben behatóan foglalkozott a gazdasági teljesítmény, az intézmények, az erkölcs, az ideológia kapcsolatával. Vizsgálódásai alapján arra az eredményre jutott, hogy a hagyományok, a hosszú időn át kialakult etikai magatartás a gazdasági életben, és az emberi magatartás határozza meg alapvetően a gazdaság működését. Ha pedig ez így van, akkor nem lehet - különösen rövid távon - lemásolni a másutt jól működő modelleket. Ez pedig különösen fontos lehet a kelet-európai országok számára. Ebben ugyanis benne van az, hogy a politikai változások után reménykeltő gazdasági átalakulásnak csak ott van esélye, ahol piacgazdasági tradíciók vannak. Ahol nincs, ott a szilárd jogi és intézményi kereteket kell megteremteni és a tulajdonviszonyokat egyértelműsíteni.

North, aki valójában sokat tud az intézmények szerepéről, változásáról az *Institutions and economic theory* (1992) című

tanulmányában, amelyben a gazdasági és politikai "piac" különbségeit is tárgyalja, az alábbi fontos megállapításra jut: "De az irányváltás azonban egy bonyolult folyamat, amelyről igen keveset tudunk.... A végkövetkeztetésünk az, hogy nagyon keveset tudunk az institutionális változások alakulásáról és különösen a gazdasági és a politikai piac közti kölcsönhatásról". Az irányváltáshoz kívánt tanácsadóként segítséget nyújtani Václav Havelnak, közreműködve a vocseres privatizáció és az árliberalizációs program kidolgozásában. Valószínűleg a cseh és oroszországi tapasztalatai is tükröződnek a Privatization, incentives, and economic performance (1992) című előadásában, melyről azonban - mivel eddig nem jutottam hozzá - sajnos nem tudok bővebbet mondani.

Mindkét díjazott nagyon örült az elismerésnek. North aki éppen a Cseh Köztársaságban tartózkodott, kijelentette, hogy "alig tudtam hová lenni a meglepetéstől", munkájával kapcsolatban pedig elmondta, hogy "Arra igyekszünk magyarázatot adni, hogyan működik az intézményi struktúra... A politikai rendszer reméljük, végtére is kialakítja a gazdasági intézményeket".

Fogelnek ugyancsak örömet okozott a hír, de nem volt teljesen meglepve. "Többen elmondták nekem, - nyilatkozta rádióinterjújában - hogy engem, javasoltak, így a hír nem ért teljesen váratlanul".

Fogel díjazása egyébként azt is jelentette, hogy a Chicagói Egyetem oktatói már 4 év óta folyamatosan a kitüntetettek közt vannak.

A két kitüntetett gazdaságtörténész tovább növelte az amerikai közgazdasági Nobel-díjasok számát. A 25. alkalommal kiadott Alfred Nobel-emlékdíjjal a kitüntetettek száma elérte a harmincnégyet, ebből 22 amerikai. Lindbeck ezt az arányt azzal magyarázta, hogy a közgazdasági kutatásokban - mind az analitikusban, mind a történetiben - az USA vezet Európa előtt.

Szép dolog az életet találékony művészetekkel nemesíteni

Ilyen egyszerűen hangzik az a mondat, amely a Nobel-emlékérmen így olvasható: *Inventas vitam invat excoluisse per artes*. A díjat Alfred Nobel svéd vegyész alapította, aki 1833. október 21-én, Stockholmban született. Családja Angliából származott és az eredeti nevük Nobilius volt. Apja, Emmanuel Nobel, építészként tevékenykedett, majd figyelme egyre inkább a robbanóanyagok felé fordult. A 18. század elején Svédországban éltek és miután itt nem támogatták eléggé a munkáját, Szentpétervárra költözött, ahol jelentős segítséget kapott és rövid idő alatt a legismertebb mérnök lett Oroszországban. Új hazájában gépgyárat és kohót alapított.

Alfred ott végezte tanulmányait, majd ismereteinek bővítése céljából Németországba, Franciaországba, Olaszországba és az Egyesült Államokba utazott. Az apa fiaival együtt egyre intenzívebben foglalkozott a robbanóanyagok kutatásával. Találmányaik révén az oroszok fölényre tettek szert az angolok ellen a krími háborúban. Ezután a családfő a gőzhajógyártás terén tevékenykedett, de csődbe ment és szegényen tértek haza Svédországba. Itt fiaival együtt új lendülettel kezdték meg, illetve folytatták a robbanóanyagok kutatását és figyelmüket a nitroglicerin alkalmazására fordították.

Alfred Nobel 1864-ben azzal a céllal utazott Párizsba, hogy pénzügyi támogatást szerezzen a kísérlethez. Többnyire elutasították, majd III. Napóleon császártól - akinek felkeltette az érdeklődését - jelentős anyagi segítséget kapott. Ebből az összegből alapította meg a Nitroglicerin Társaságot és épített egy gyárat Stockholm szomszédságában. Nem sokára Norvégiában és Hamburgban is gyárat épített. Ez utóbbi azonban felrobbant egyik öccse halálát is okozva. Az

ehhez hasonló tragikus események sorozata miatt mindenki félt a nitroglicerintől és sok ország még azt sem engedte meg, hogy területén keresztül szállítsanak. Alfred Nobel személyesen utazott a világ minden tájára, hogy megismertesse és megmagyarázza a robbanóanyagok hasznát. Közben fejlesztette az anyagot és új találmányát dinamitnak /a görög dűnamisz = erő szó alapján/ nevezte el. Feltalálta a füstmentes puskaport és a legkülönbözőbb robbanóanyagok mellett távközlési és biztonsági berendezési találmányai is voltak. Összesen 355 szabadalmát fogadták el. Ekkor már kilenc vállalata volt és ipari tevékenysége öt kontinens húsz országára terjedt ki.

Kitűnően beszélt és írt - természetesen a svéden kívül - oroszul, angolul, németül, franciául. Igazi világpolgár volt, de munkatársai főleg svédek voltak. Érdeklődési köre nemcsak a technikára és a természettudományokra terjedt ki, hanem irodalommal is foglalkozott, verseket is írt, - élete vége felé még egy drámát is. A festészet is érdekelte. A világirodalom remekeiből összegyűjtött hatalmas könyvtára és képtára volt.

Jó szervező volt, türelmes és humánus, munkatársaival jó kapcsolatot alakított ki. Sok-sok intézmény és tudományos testület létesítését, továbbfejlesztését, munkáját anyagilag támogatta. Számos kitüntetésben részesült, de nem érdekelték ezek a külsőségek.

1884-ben a Svéd Tudományos Akadémia tagjává választották és az uppsalai egyetem professzora lett.

Élete vége felé egy olyan alapítvány gondolata foglalkoztatta, amellyel a tudomány és a kultúra legkiválóbbjait lehetne jutalmazni. 1896. december 10-én San Remoban bekövetkezett halála előtt egy évvel végrendelezett arról, hogy a hátramaradó és hasznosítható vagyonából képzett tőke évi kamataiból díjazzák azokat, akik a fizika, a kémia, a fiziológia, illetve az orvostudomány terén a legfontosabb

felfedezést tették, akik az irodalomban a legjobbat alkották, akik a legtöbbet vagy legjobban működtek közre a népek testvériségéért, a békéért, az állandó hadseregek megszüntetéséért vagy csökkentéséért.

Hogyan lehetséges az, hogy valaki ilyen nemes célokért küzd, közben pedig robbanóanyagok gyártásával foglalkozik? Úgy, hogy találmányát csakis békés célokra akarta használni, vagyis megkönnyíteni a bányászok munkáját, gyorsabbá és egyszerűbbé tenni a vasút- és alagútépítést stb.

Az öt tudományág, amelyet díjazni kívánt, saját érdeklődési körét tükrözi. Azonban, mivel a Nobel-díj megalapítása óta több tudományágban született olyan jelentős eredmény, amely az emberiségnek nagy hasznot hajtó felfedezés, de a testamentum szerint nem díjazható, ezért a Svéd Tudományos Akadémia 1968-ban a svéd központi bank fennállásának 300. évfordulója alkalmából megalapította az "Alfred Nobel-émlékdíj"-at a közgazdaságtudomány terén elért eredmények díjazására. Ezt azonban nem a Nobel-alapítványból adják, hanem a svéd állam fizeti, - erkölcsileg és anyagilag is természetesen azonos értékű a többi Nobel-díjjal.

Végrendelete meghagyásakor hozzávetőleg 50 millió svéd koronával rendelkezett. Végakarata szerint a vagyon nagyobb részéből, mintegy 31 millió /mai árfolyamon számolva kb. másfél milliárd/ koronából alapítványt hoztak létre, amelynek öt egyenlő részre osztott éves hozadékából díjazzák az arra érdemeseket. A díj összege a változó kamat miatt nem minden évben azonos, - az idén 6,7 millió svéd korona /hozzávetőlegesen 80 millió forint/ volt.

A különböző helyekről, személyektől február 1-ig beérkezett javaslatok több szűrőn mennek át, majd a "döntősök" teljesítményének mérlegelése után az Alfred Nobel által megbízott intézmények - a közgazdasági Nobel-díj esetében a svéd központi bank felkérése alapján a Svéd Királyi Tudományos Akadémia - öttagú bizottsága

meghozza megfellebbezhetetlen döntését, amelyet október 11. és 15. között hoznak nyilvánosságra Stockholmban, illetve Oslóban. Az aranyérmet, a diplomát és a csekket december 10-én, Nobel halálának évfordulóján adja át a svéd király Stockholmban, -a békedíjat pedig az oslói egyetemen nyújtják át, ugyanazon a napon.

Eddig 25 alkalommal ítelték oda a közgazdasági Nobel-díjat. Az alábbiakban abc-sorrendben közöljük annak a 34 tudósnek a nevét, aki megkapta ezt a jelentős nemzetközi elismerést, továbbá azt, hogy miért kapták és mikor, valamint, hogy melyik művük jelent meg magyarul.

ALLAIS, Maurice /Párizs, 1911. május 31./ francia közgazdász, a piac elmélete és az erőforrások hatékony kihasználása terén végzett úttörő tevékenységéért, **1988-ban**.

ARROW, Kenneth Joseph /New York, 1921. augusztus 23./ amerikai közgazdász, J.R.Hicks-szel megosztva, az általános egyensúlyelmélet továbbfejlesztéséért, **1972-ben**.

Egyensúly és döntés

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979., 411 old.

BECKER, Gary Stanley /Pottsville, 1930. december 2./ amerikai közgazdász, a mikroökonómiai elemzés továbbfejlesztéséért, illetve ezen elemzés hatókörének az emberi magatartás és kapcsolatok új területeire való kiterjesztéséért, **1992-ben**.

Támadnak a barbárok vagy szerencsét hoznak?

= Business Week, Budapest, 1991. december

BUCHANAN, James McGill /Murfreeseboro, 1919. október 2./ amerikai közgazdász, a politikai és gazdasági döntéshozatal elméleteinek szintézisében kifejtett tevékenységéért, **1986-ban**.

Piac, állam, alkotmányosság

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992., 296 old.

Adózási alkotmány Levitán számára

- = Szociálpolitikai értekezések, 1993. 1-2.sz. 81-102. old.

COASE, Ronald Harry /Middlesex, 1910./ angol származású, amerikai közgazdász, úttörő munkásságáért, mellyel kimutatta a tranzakciós költségek és a tulajdonjogok jelentőségét a gazdaság intézményi struktúrája és a gazdaság működése szempontjából, **1991-ben.**

A társadalmi költség kérdése

- = A jog gazdasági elemzése. Gazdasági-jogi tanulmányok II. köt., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984., 202-243. old.

A társadalmi költség problémája

- = Ipargazdasági Szemle, 1992. 1. sz. 15-43. old.

DEBREU, Gerard /Calais, 1921. július 4./ francia származású amerikai közgazdász, új analitikai módszerek meghonosításáért a közgazdasági elméletben és kiemelkedő érdemeiért az általános egyensúlyelméletben, **1983-ban.**

Közgazdaságtan axiomatikus módszerrel

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987., 224 old.

FOGEL, Robert William /New York City, 1926. július 1./ amerikai gazdaságtörténész, D.C. North-szal megosztva a gazdaságtörténet újszerű értelmezéséért, a gazdaságelmélet és a mennyiségi elemzések összehangolt alkalmazásáért, az intézményi változások feltárásáért, **1993-ban.**

FRIEDMANN, Milton /Brooklyn, 1912. július 31./ amerikai közgazdász, a fogyasztáselemzés, a pénztörténet és a pénzügyterén végzett, valamint a pénzügyterületnek a stabilizálási politika komplexitását bemutató elméletért, **1976-ban**.

Infláció, munkanélküliség, monetarizmus

/Válogatott tanulmányok/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986., 263 old.

A szabad választás

- Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986., 149 old.

FRISCH, Ragnar /Oslo, 1895. március 3. - 1973. január 31./ norvég közgazdász és ökonometrikus, J. Tinbergennel megosztva, a dinamikus modellek kifejlesztéséért és alkalmazásáért a gazdasági folyamatok elemzésében, **1969-ben**.

Kvantitatív és dinamikus közgazdaságtan

/Válogatott tanulmányok/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974., 382 old.

HAYEK, von Friedrich August /Wien, 1899. május 8./ osztrák közgazdász, G. Myrdal-lal megosztva, úttörő munkásságáért a gazdasági változás és a pénzügyterület terén, valamint a társadalom, a politika és a gazdasági élet összefüggéseinek mélyreható elemzéséért, **1974-ben**.

Út a szolgasághoz

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991., 315 old.

A végzetes önhittség, a szocializmus tévedései

- Tankönyvkiadó, Budapest, 1992., 184 old.

Miért nem vagyok konzervatív

= 2000, 1990. 3. sz. 17-24. old.

A végzetes eszme

= 2000, 1990. 12. sz. 59-62. old.

Adózás és újraelosztás

= Szociálpolitikai értekezések, 1993. 1-2. sz. 57-78. old.

HICKS, Sir John Richard /Warwick, 1904. április 8. - 1989. május 27./ angol közgazdász, K.J. Arrow-val megosztva, az általános egyensúlyelmélet továbbfejlesztéséért, **1972-ben.**

Érték és tőke. A keynesi gazdaságtan válsága.

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978., 439 old.

KANTOROVICS, Leonyid Vitaljevics /Szentpétervár, 1912. január 6. -Moszkva, 1986. április 7./ orosz matematikus-közgazdász, T.C. Koopmans-szal megosztva, a gazdasági erőforrások optimális felhasználása elméletének kidolgozásához való hozzájárulásáért, **1975-ben.**

A felsőbb analízis közelítő módszerei

/társszerző: V.I. Krülov/

- Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953., 703 old.

A termelés szervezésének és tervezésének matematikai módszerei

= A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban, Budapest, 1962. 225-286. old.

A matematikai módszerek továbbfejlesztése és közgazdasági alkalmazásuk kilátásai

= A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban,
Budapest, 1962. 287-327. old.

KLEIN, Lawrence Robert /Omaha, 1920. szeptember 14./ amerikai közgazdász, a ökonometriai modellek készítéséért, valamint ezeknek a gazdasági ingadozások és a gazdaságpolitika elemzésében való alkalmazásáért, **1980-ban**.

Mérés és prognózis a gazdaságban

/Válogatott tanulmányok/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986., 269 old.

KOOPMANS, Tjalling Charles /Graveland, 1910. augusztus 28. - New Haven, (Connecticut), 1985. február 26./ holland származású amerikai közgazdász, L.V. Kantorovics-csal megosztva, a gazdasági erőforrások optimális felhasználása elméletének kidolgozásához való hozzájárulásáért, **1975-ben**.

KUZNETS, Simon Smith /Harkov, 1901. április 30. - Cambridge (Massachusetts), 1985. július 8./ orosz származású amerikai statisztikus és közgazdász, a a gazdasági növekedés empirikusan megalapozott, a fejlődés gazdasági és társadalmi struktúrájának, folyamatának új és a korábbinál mélyebb megértéséhez vezető interpretációjáért, **1971-ben**.

Struktúra és növekedés a modern gazdaságban

/Válogatás/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981., 344 old.

LEONTIEF, Wassily /Szentpétervár, 1906. augusztus 5./ orosz származású amerikai közgazdász, az input-output módszer kidolgozásáért és fontos közgazdasági problémák megoldásában való felhasználásáért, **1973-ban**.

Terv és gazdaság

/Válogatott tanulmányok/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977., 240 old.

A világgazdaság jövője

/ENSZ-tanulmány, társszerzőkkel/

- Statisztikai Kiadó, Budapest, 1978., 118 old.

Gazdaságelmélet, tények és gazdaságpolitika

/Válogatott tanulmányok/

- Statisztikai Kiadó, Budapest, 1984., 94 old.

LEWIS, Artur /Santa Lucia, 1915. január 23./ USA-ban élő Nyugat-Indiában született angol közgazdász, T. Schultz-cal megosztva, úttörő munkájukért a gazdasági fejlődés kutatásában, különös tekintettel a fejlődő országok problémáira, **1979-ben.**

MARKOWITZ, Harry Max /Chicago, 1927./ amerikai közgazdász, Miller-rel és Sharpe-pal megosztva, a pénzügyi elméletek - azon belül is a tőkepiacok elmélete - terén végzett úttörő munkásságukért, **1990-ben.**

MEADE, James Edward /Swanage, 1907. június 23./ angol közgazdász, B.G. Ohlin-nal megosztva, a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi tőkemozgás elméletének fejlesztéséhez való hozzájárulásáért, **1977-ben.**

A gazdasági növekedés egy neoklasszikus elmélete

/Szemelvények/

- A gazdasági fejlődés feltételei, Budapest, 1963. 245-308. old.

MILLER, H. Merton /Boston, 1923./ amerikai közgazdász, Markowitz-cal és Sharpe-pal megosztva, a pénzügyi elméletek - azon

belül is a tőkepiacok elmélete - terén végzett úttörő munkáságukért,
1990-ben.

A tőke költsége, vállalati pénzügyek és a beruházás elmélete
/társzerző: F. Modigliani/

= Pénz, megtakarítás, stabilizáció /Válogatott tanulmányok/
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 231-272.
old.

Vállalati jövedelemadók és a tőke költsége - korrekció
/társzerző: F. Modigliani/

= Pénz, megtakarítás, stabilizáció /Válogatott tanulmányok/
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 273-286.
old.

Osztalékpolitika, növekedés és részvények árfolyama
/társzerzők: Modigliani/

= Pénz, megtakarítás, stabilizáció /Válogatott tanulmányok/
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 287-319.
old.

MODIGLIANI, Franco /Róma, 1918 június 18./ olasz származású
amerikai közgazdász, a lakossági megtakarítások és a pénzpiacok
kutatásában végzett tevékenységében elért tudományos eredményeiért,
1985-ben.

Pénz, megtakarítás, stabilizáció

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988., 319 old.

MYRDAL, Karl Gunnar /Gustafs, 1898. december 6. - Stockholm,
1987. május 17./ svéd közgazdász, F.A. Hayek-vel megosztva, úttörő
munkásságukért a gazdasági változás és a pénzelmélet terén, valamint
a társadalom, politika és a gazdasági élet összefüggéseinek mélyreható
elemzéséért, 1974-ben.

Érték a társadalomtudományban

/Válogatott módszertani tanulmányok/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 414 old.

Korunk kihívása: a világszegénység

- Gondolat Kiadó, Budapest, 1974., 632 old.

NORTH, Douglass Cecil /Cambridge, (Massachusetts), 1920. november 5./ amerikai gazdaságtörténész, R.W. Fogel-lel megosztva, a gazdaságtörténet újszerű értelmezéséért, a gazdaságelmélet és a mennyiségi elemzések összehangolt alkalmazásáért, az intézményi változások feltárásáért, **1993-ban.**

OHLIN, Bertil Gotthard /Gramanstorp, 1899. április 23. - Valadalen, 1979. július 30./ svéd közgazdász, J.E. Meade-del megosztva, a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi tőkek mozgás elméletének fejlesztéséhez való hozzájárulásáért, **1977-ben.**

Interregionális és nemzetközi kereskedelem

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981., 351 old.

SAMUELSON, Paul Anthony /Gary, 1915. május 15./ amerikai közgazdász, a statisztikai és a dinamikai közgazdaságtani elmélet kidolgozásáért, elméleti közgazdasági kutatásaiért, **1970-ben.**

Közgazdaságtan

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976., 1088 old.

Közgazdaságtan I. Alapfogalmak és makroökonómia

/társszerző: W.D. Nordhaus/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987., 529 old.

Közgazdaságtan II. Mikroökonómia

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987., 530-948. old.

Közgazdaságtan III. Alkalmazott közgazdaságtan a mai világban

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987., 949-1353. old.

SCHULTZ, Theodore William /Arlington, 1902. április 30./ amerikai közgazdász, A. Lewis-szel megosztva, úttörő munkájukért a gazdasági fejlődés kutatásában, különös tekintettel a fejlődő országok problémáira, **1979-ben.**

Beruházás az emberi tőkébe

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 300 old.

SHARPE, William F. /Cambridge (Massachusetts), 1934./ amerikai közgazdász, Markowitz-cal és Miller-rel megosztva, a pénzügyi elméletek - azon belül is a tőkepiacok elmélete - terén végzett úttörő munkásságukért, **1990-ben.**

SIMON, Herbert /Milwaukee, 1916. június 15./ amerikai társadalomtudós, úttörő kutatásaiért a gazdasági szervezeteken belüli döntéshozatali folyamatok terén, **1978-ban.**

Korlátozott racionalitás

/Válogatott tanulmányok/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982., 149 old.

SOLOW, Robert Merton /Brooklyn, 1924. augusztus 23./ amerikai közgazdász, az olyan matematikai modell kidolgozásáért, amely alkalmas a gazdasági növekedés háttérét képező tényezők elméleti feltérképezésére és mennyiségi meghatározására, **1987-ben.**

STIGLER, George /Renton, 1911. január 17./ amerikai közgazdász, az ipari struktúráknak, a piacok működésének, az állami szabályozás okainak és határainak eredeti gondolatokban gazdag, termékenyítő kutatásáért, **1982-ben.**

Piac és állami szabályozás

/Válogatott tanulmányok/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989., 469 old.

STONE, Sir Richard / London, 1913. szeptember 30./ angol közgazdász, a nemzetgazdasági számítások rendszereinek továbbfejlesztéséhez való hozzájárulásáért, **1984-ben**.

TINBERGEN, Jan / 1903. április 12./ holland közgazdász és ökonometrikus, R. Frisch-sel megosztva, a dinamikus modellek kifejlesztéséért és alkalmazásáért a gazdasági folyamatok elemzésében, **1969-ben**.

Ökonometria

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1957., 327 old.

A RIO-jelentés. A nemzetközi gazdasági rend átalakítása

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979., 221 old.

TOBIN, James /Champaign, 1918. március 5./ amerikai közgazdász, a pénzpiacoknak, illetve ezeknek a kiadási döntésekkel, a foglalkoztatottsággal, a termeléssel, az árakkal való kapcsolatának elemzéséért, **1981-ben**.

Pénz és gazdasági döntés

/Válogatott tanulmányok/

- Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984., 361 old.

Kivitelezhető-e a negatív jövedelemadó?

- Szociálpolitikai értekezések, 1993. 1-2. sz. 148-175. old.

Eddig tehát 34 tudós kapta meg a közgazdasági Nobel-émlékdíjat, - egy-egy francia, holland, orosz, osztrák, két-két norvég és svéd, négy angol és huszonkét amerikai. Az amerikaiság azonban nem egyértelmű, ugyanis közülük egy-egy angol, francia, holland, olasz és

kettő orosz származású. Arra a kérdésre ugyanis, hogy kit tekintünk amerikaiak, több válasz adható: aki az USA-ban született, aki amerikai állampolgár, aki a díj odaítélésékor ott dolgozott, vagy aki ma is az USA-ban él.

Tizenhat Nobel-émlékdíjas - Samuelson, Arrow, Friedman, Simon, Schultz, Klein, Tobin, Stigler, Buchanan, Solow, Markowitz, Miller, Sharpe, Becker, Fogel és North - amerikai-sága vitathatatlan.

A következő öt közgazdász hovatartozását sem szokták megkérdőjelezni: az orosz származású Kuznets 21 éves korában, 1922-ben érkezett az USA-ba és a szintén orosz Leontief 25 évesen, 1931-ben. A holland Koopmans 30 évesen 1940-ben, a francia Debreu 29 évesen 1950-ben, az olasz Modigliani 21 évesen 1939-ben.

Van azonban két angol - Lewis és Coase -, akiknek az amerikai-sága vitatható. Lewis Nyugat-Indiában született, de 48 éves kora óta /1963-tól/ tanít a princetoni egyetemen és ott is él. Korábban azonban az Egyesült Királyságban több hivatalban dolgozott kormánytisztviselőként és jónéhány volt koronagyarmaton látott el kormánytanácsadói feladatot. Coase a PhD-fokozat megszerzése után, 1951-ben emigrált az USA-ba, neve és tudományos tevékenysége szorosan egybekapcsolódik a chicagói egyetemmel. Ezért Lewis-t az angolokhoz, Coase-t viszont az amerikaiak közé sorolom.

Alfred Nobel végrendeletének végrehajtása annakidején éppúgy élénk vitára adott alkalmat, mint évről-évre a díjak odaítélése, illetve a díjazottak személye. A testamentum megfogalmazása óta a közgazdaságtanon kívül több olyan tudományágban született kimagasló eredmény, amely a végakarát szerint nem díjazható. Az azonban tény, hogy a díj valamilyen módon mégis tükrözi századunk tudományos arculatát.

Dr. Szretykó György

Békekutatás a '90-es években

Különösen szép kiadvány látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában (Peace Research for the 1990s Ed. Judit Balázs - Hakan Wiberg Akadémiai Kiadó. 1993. 271. old.) Az 1988-ban megalakult Európai Békekutatók Szövetségének munkájáról számot adó kötet átfogja az európai biztonság valamennyi kérdését és kísérletet tesz az átalakuló Kelet-Közép-Európa történelmi sorsvetésének elemzésére.

A kötetet Balázs Judit, a szervezet elnökének bevezetője indítja. S az írások mintegy összefoglalóját adva rámutat arra, hogy a világ katonai szempontból egypólusúvá vált, átmeneti korszakba érkezett: a nagy háború víziója helyébe a válságszindróma lépett. A kiszámítható fenyegetést és fenyegetettséget a kiszámíthatatlan és éppen ezért sokkal kivédhetlenebb, sokdimenziós kockázat váltotta fel.

Európa jövőbeni biztonsága sokesélyes játszma, miután az új, katonailag egypólusú, de alapvetően multipoláris nemzetközi rendszer óhatatlanul kevesebb biztonságot nyújt, mint a bipoláris felépítés, melyben a szuperhatalmak determináló szerepe következtében a többi állam csak beszűkült mozgástérrel rendelkezett. Ez a rendszer ugyanakkor nem volt alkalmas nemcsak a belső politikai konfliktusok megoldására, hanem a felhalmozódott nemzetközi ellentétek rendezésére sem volt képes.

Európa nyugati felét is számos folyamat osztja meg, s bár az európai integráció olyan fokot ért el, ami homogenizálóan hatott a térségre, az integrációban rejlő további kohéziós erő azonban fogytán

van, és egyre érezhetőbben törnek át a nemzetállami törekvések. S éppen Nyugat "kelet politikája" mentén alakultak ki új törekvések. Az Európán kívüli vagy a Balkánon eszkalálódott konfliktusok, a Nyugat-Európát érintő transzatlanti ellentéteket is új dimenziókba helyezte.

Az Elbától keletre fekvő térség a biopoláris világrend felbomlása után elkerülhetetlenül vált válságövezetté. A jelenlegi konfliktusok jó része ma megoldhatatlan vagy leghalább is rövid távon megoldhatatlannak tűnik. Az objektív nehézségeket szubjektív hibák tetézik, a gazdaságok lepusztulása, a társadalmi feszültségek kiéleződése újabb történelmi zsákutcák irányába vezetnek. Egy széteső Kelet-Európa keresi az útját az erősen integrálódott Nyugat felé ütközőpontként ékelődve Kelet és Nyugat közé, ezzel mintegy védelmet biztosítva Nyugatnak a volt Szovjetunió destabilizálódásából eredő drámai következményekkel szemben.

A jelenleg biztonságihiányban szenvedő Kelet-Európa csak lassan és súlyos konfliktusok árán léphet át a saját múltja árnyékán és teremtheti meg a régió biztonságát. Ez azonban minden bizonnyal hosszú és fájdalmas folyamatnak ígérkezik, de addig is Kelet-Európa fejlődése a jövőben is válságról-válságra halad.

A kötet szerzői között számos, az európai békekutatás területén nagy tekintélynek örvendő szerző nevével találkozhatunk, így mindenekelőtt a békekutatás atyjának tekintendő Johan Galtung fejt ki nézeteit a teória és metateória című fejezetben. A szervezet első elnöke, Hakan Wiberg a békekutatás a 90-es évekre szóló nagy feladatait foglalja össze. Katarzyna Zukrowska a különböző jövőkép alternatívákat vetíti elénk, míg helyet kapnak a közel-keleti kérdés európai megközelítési módjai is. A skála nagyon széles, és az etnikai konfliktusok tárgyalásától kezdődően a konverzióig bezárólag terjed, de éppen így, összességében nyújt élvezetes olvasmányt, szakmai szempontból pedig kiváló irodalmat a kötet.

A technikai szerkesztés Páricsy Pál munkáját dicsére, kötet címlapja pedig nemcsak esztétikailag szép, hanem kifejező erejével hívja fel a figyelmet. Érdemes elolvasni!

A szedés a Társadalomkutató Intézetben készült.
A szedést Bosnyákovits Józsefné készítette,
a tördelés Kocsis Gábor munkája.
A nyomtatás 1993. decemberében készült